

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису
УДК 373.5:371.13:316.723](477)

**РОЛЬ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНО-
ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗЗСО**

Галузь знань	01 – Освіта/Педагогіка
Спеціальність	014.07 – Середня освіта (Географія)
Освітня програма	Географія

Кваліфікаційна робота бакалавра
студентки 4 курсу
освітнього рівня бакалавр
Йовенко Катерини Миколаївни

Науковий керівник:
Арїон Оксана Василівна
кандидат географічних наук,
доцент кафедри географії України

КИЇВ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	6
1.1. Еволюція наукових підходів до трактування краєзнавчої діяльності.....	6
1.2. Національно-патріотичне виховання в контексті нормативно-правової бази України.....	10
1.3. Методологічні підходи до дослідження туристсько-краєзнавчої діяльності в закладах освіти.....	14
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СТАНУ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ЗЗСО ЯК ЧИННИКА НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ.....	19
2.1. Загальна характеристика туристсько-краєзнавчої діяльності у ЗЗСО.....	19
2.2. Оцінка сучасного стану національно-патріотичного виховання засобами туристичного краєзнавства.....	26
2.3. Регіональні особливості реалізації туристсько-краєзнавчих програм.....	33
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ.....	44
3.1. Педагогічні умови ефективного впровадження краєзнавчих практик.....	44
3.2. Методичні рекомендації щодо інтеграції краєзнавства в систему виховної роботи ЗЗСО.....	48
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	57
ДОДАТОК А	63

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах триваючої російсько-української війни питання формування патріотичної свідомості та громадянської ідентичності молоді набуває особливого значення. Особливої ваги набувають практики, які сприяють осмисленню історичної тяглості, зв'язку поколінь і збереженню пам'яті про героїчні сторінки боротьби українського народу за свою свободу. Однією з ефективних форм реалізації цих завдань у закладах загальної середньої освіти є краєзнавча діяльність, що поєднує пізнавальні, патріотичні, виховні та емоційно-ціннісні компоненти.

Краєзнавство як складова освітнього середовища дозволяє учням не лише отримати інформацію про свій край, а й відчувати особистісну причетність до його історії, зокрема до подій, пов'язаних із воєнною агресією та героїзмом захисників України. У цьому контексті національно-патріотичне виховання через краєзнавчу роботу перетворюється на один з основоположних засобів формування ідентичності та громадянської зрілості учнів. Така перспектива зумовлює наукову й практичну доцільність вивчення ролі краєзнавчої діяльності в системі патріотичного виховання, що й визначає актуальність обраної теми кваліфікаційної роботи.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та практичне дослідження потенціалу туристсько-краєзнавчої діяльності як ефективного інструменту національно-патріотичного виховання учнів у закладах загальної середньої освіти.

Для досягнення мети були визначені наступні **завдання дослідження**:

1. Розглянути еволюцію наукових підходів до краєзнавчої діяльності та її виховного потенціалу; проаналізувати нормативно-правові засади національно-патріотичного виховання в Україні.
2. Оцінити стан краєзнавчої діяльності в українських ЗЗСО на сучасному етапі; виявити приклади її інтеграції в патріотичне виховання.

3. Проаналізувати особливості туристсько-краєзнавчої роботи в освітніх закладах м. Чернігова; визначити педагогічні умови ефективної організації такої діяльності.

4. Запропонувати методичні рекомендації щодо підвищення ефективності туристсько-краєзнавчих практик у контексті національно-патріотичного виховання.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс *методів дослідження*:

- теоретичні: аналіз фахової літератури, нормативно-правових актів, узагальнення, порівняння, систематизація;
- емпіричні: педагогічне спостереження, анкетування педагогів і учнів, контент-аналіз шкільних програм і заходів, експертне оцінювання ефективності краєзнавчої діяльності як інструменту патріотичного виховання.

Об'єкт дослідження: краєзнавча діяльність у закладах загальної середньої освіти як форма позакласної виховної роботи.

Предмет дослідження: педагогічні умови, методики й організаційні моделі реалізації краєзнавчої діяльності в контексті національно-патріотичного виховання учнів.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Теоретичною базою дослідження туристсько-краєзнавчої діяльності в закладах освіти стали праці Л. Ю. Дудорової [13], Н. Є. Пангелової та Б. П. Пангелова [30], М. Ю. Костриці [25], Є. В. Копильця [23; 24] та В. В. Поліщука [33]. Автори ґрунтовно аналізують історію становлення краєзнавчого напрямку в українській освіті, визначають його виховний і культуротворчий потенціал, розробляють методичні підходи до організації туристсько-краєзнавчої роботи та підготовки педагогічних кадрів. Зокрема, у роботах Л. Ю. Дудорової [13] та Пангелових [30] акцент зроблено на розвитку фахової готовності майбутніх учителів до впровадження національно-патріотичних програм. Є. В. Копилець [23; 24] та В. В. Поліщук [33] описують ефективні форми залучення учнів до краєзнавчих досліджень, а М. Ю. Костриця [25] висвітлює методологічні принципи

українського географічного краєзнавства як основи сучасної освітньої практики.

База дослідження: заклади загальної середньої освіти міста Чернігова, де було проведено вивчення організації краєзнавчої діяльності в межах патріотичного виховання. Дослідження включало аналіз освітніх програм, практичного досвіду учителів та участі учнів у меморіальних та туристсько-краєзнавчих заходах. Дослідження проводилося у лютому-квітні 2025 року.

Теоретичне значення дослідження полягає у вивченні понять «краєзнавча діяльність» і «національно-патріотичне виховання», у поглибленні розуміння їх взаємозв'язку та ролі у формуванні громадянської позиції учнів.

Практичне значення дослідження полягає у формулюванні методичних рекомендацій щодо інтеграції краєзнавчої діяльності в систему виховної роботи ЗЗСО, що можуть бути застосовані в шкільних програмах, позакласній діяльності, а також в рамках локальних освітньо-культурних ініціатив.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг становить 65 сторінок, із них 56 сторінок – основного тексту. Робота містить 6 рисунків та 17 таблиць. Перелік використаних джерел охоплює 45 найменувань. Робота має Додаток А.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ КРАЄЗНАВСТВА В НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ

1.1. Еволюція наукових підходів до трактування краєзнавчої діяльності

Туристсько-краєзнавча діяльність у вітчизняній педагогіці поступово трансформувалася з описового вивчення «малої батьківщини» у комплексну компетентнісно орієнтовану практику, що поєднує польове дослідження, міждисциплінарний аналіз і громадянсько-ціннісне виховання. Перші кроки до наукового осмислення явища було зроблено наприкінці XIX – початку XX ст., коли земські та просвітницькі товариства порушили питання про виховний потенціал локальної історії. У цей час у педагогічні тексти входить ідея «історії малої батьківщини» як органічного ґрунту для формування національної ідентичності: дослідники наголошували, що учень має спершу пізнати власний край, аби усвідомити себе частиною ширшого культурного простору, а інтеграція географічних, етнографічних та фольклорних спостережень у навчальний процес розглядається як природний метод пробудження патріотичних почуттів [25].

Подальший злам історичних епох зумовив нову активність. У добу Української революції 1917-1920 рр. краєзнавчий дискурс набув виразно державницького спрямування: педагогічні часописи закликали до творення учнівських експедицій, ведення польових щоденників і облаштування «живих» шкільних музеїв, у яких через особисто знайдені артефакти вибудовувався зв'язок між ідеєю власної державності й щоденним досвідом дитини [2]. Шлях від локальної подорожі до усвідомленого громадянства у ці роки окреслювався не стільки в поняттях виховної теорії, скільки в практиці залучення школярів до реального збирання матеріалів, їхнього впорядкування та публічного представлення на класних конференціях.

Упродовж 1920-х – 1930-х рр., попри ідеологічний тиск, шкільне краєзнавство інституціоналізується. Створюються гуртки юних туристів, учителі отримують методичні листи щодо складання маршрутів, а в підручниках природознавства та історії з'являються перші завдання, що заохочують до збору польових спостережень. Саме тоді, як зазначає О. Гончаров, формується перша модель «урок – гурток – експедиція», у межах якої краєзнавчий матеріал подається послідовно: від базової шкільної теми – через позакласну діяльність – до багатоденного походу, де учні виконують ролі топографів, етнографів і хроністів одночасно [9]. Методичні рекомендації для інструкторів дитячого туризму, надруковані у той час, детально регламентували техніку руху, безпеку, навіть харчовий раціон школярів, що засвідчує поступове становлення польових стандартів [17].

На цьому підґрунті 1960-ті – 1980-ті роки приносять переосмислення ролі вчителя. Замість «диктуючого екскурсовода» він стає фасилітатором спільного відкриття, а ідея «педагогіки співтворчості» пронизує туристсько-краєзнавчі програми. Саме тоді набувають популярності авторські маршрути-«спіралі», коли учні кілька років поспіль повертаються до однієї місцевості, але щоразу досліджують нові змістові пласти: спершу природничі, згодом археологічні, а потім соціально-історичні. В. В. Поліщук детально описує, як багатоденна експедиція, доповнена шкільною конференцією та міні-музеєм, формувала відчуття особистої причетності до історії краю [33]. Паралельно в педагогічних інститутах з'являються курси з методики краєзнавчого дослідження: Л.Ю. Дудорова доводить, що майбутні вчителі вже тоді опановували архівну евристику, польове картографування й основи табірної педагогіки [13].

Після відновлення незалежності України туристсько-краєзнавча діяльність поступово входить у європейський контекст. Дослідження В.М. Гарнійчука, що порівнює українську практику з німецьким «Heimatkunde» та скандинавськими scout-програмами, доводить: виховання патріотизму сучасної доби тримається не на репродукції готових наративів, а на діалогічному переосмисленні історії через індивідуальний польовий досвід [6].

Нормативні документи зміцнюють таке бачення: Державний стандарт базової середньої освіти та «Заходи щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання» прямо називають туристсько-краєзнавчий маршрут способом формування водночас громадянської, історичної й екологічної компетентностей [11; 16].

Поворотним стає ухвалення концепції «Нова українська школа», що закріплює міждисциплінарність і проєктність як ключові принципи. Туристсько-краєзнавчий компонент тепер поєднує історію, біологію, інформатику, образотворче мистецтво в єдиному навчальному сценарії: школярі, плануючи похід, користуються GPS-треком, дронами для аерофотозйомки, створюють цифрові карти, а згодом оформлюють мультимедійну виставку у шкільній бібліотеці. Саме бібліотека, за спостереженням Н. Гудимової, перетворюється на інформаційний хаб, де зберігаються оцифровані фотографії старих листів, усні історії та картографічні шари місцевості [8]. Інтерактивність ресурсу суттєво підсилює пізнавальний інтерес: учень бачить свій маршрут на екрані смартфона, переводить польові нотатки у відкритий репозитарій і миттєво ділиться результатами з однолітками.

Цифровізація поєднується з розбудовою молодіжного туризму: Є. Козловський показує, що застосування мобільних сервісів для планування походів і краудсорсингових платформ для збору свідчень підвищує залученість учнів та розширює спектр партнерів – від місцевих музеїв до громадських об'єднань ветеранів [22]. Водночас медіапростір висуває виклик інформаційній перевірці даних, тому розробники навчальних програм пропонують «цифрову верифікацію» з відкритими архівами та кількома незалежними свідками, щоб уникнути містифікацій або пропагандистських спотворень [29].

Після 2014 р. і особливо в умовах повномасштабної агресії РФ туристсько-краєзнавчі проєкти отримують функцію каталізатора патріотичної солідарності. Методичні посібники, підготовлені під егідою НАПН України, наполягають на міжінституційній координації: школа, громада й родина мають

спільно оберігати пам'ять про локальні події, відновлювати меморіальні місця, організувати волонтерські практики підтримки військових [31]. У такому контексті експедиція переростає у цілісний цикл «дослідження – суспільно корисна справа – публікація», що формує відчуття власної відповідальності за майбутнє краю. Емпіричні дослідження О. Молчанюк підтверджують: коли маршрутна робота планується спільно з батьками й місцевими активістами, мотивація учнів підвищується майже удвічі [28].

Одночасно закордонний досвід нашоєвих українських педагогів на інтеграцію краєзнавства в ширший контекст освіти сталою розвитку. У країнах Балтії та Скандинавії локальні дослідження поєднуються з екологічним моніторингом та енергоефективними практиками: школярі під час експедицій не лише відшукують історичні пам'ятки, а й вимірюють якість води, аналізують динаміку рослинних угруповань, обговорюють стратегії збереження ландшафту. В. М. Гарнійчук вказує, що подібна інтеграція істотно зміцнює еко-соціальну відповідальність молоді [6]. В Україні перші спроби такої міждисциплінарності реалізовано в експериментальних програмах «Школа – Громада – Музей», де учні одночасно беруть участь у благоустрої територій, створюють аудіогіди і проводять флеш-моб «Без пластику в похід» [34].

Нинішній етап розвитку туристсько-краєзнавчої діяльності позначений переорієнтацією з описових методик на рефлексивно-діяльнісні. Майбутній учитель у рамках оновлених освітніх програм засвоює не лише техніку маршрутоукладання й правила безпеки, а й основи усної історії, цифрової гуманітаристики, проєктного менеджменту. Така підготовка дозволяє інтегрувати локальні студії в логіку навчальних досягнень: похід стає «живою лабораторією», де перевіряються гіпотези з історії, біології, географії, а зібрані дані систематизуються у відкритих базах, доступних для повторного використання педагогами інших регіонів.

Отже, впродовж сторіччя туристсько-краєзнавча діяльність послідовно еволюціонувала від фрагментарних екскурсійних форм до багат шарової освітньої практики, що синтезує польове дослідження, цифрові технології,

міжсекторне партнерство та громадянсько-ціннісне виховання. Сучасний науково-методичний дискурс розглядає її як універсальний інструмент формування національної самоідентифікації, критичного та екологічного мислення, соціальної активності і стійкості молоді. Саме в цьому осередку окреме місце посідає шкільна туристсько-краєзнавча програма – серія організованих педагогом експедицій, що поєднують фізичне пересування, збір польових даних, їхню наукову інтерпретацію та публічну презентацію, готуючи учнів до відповідального життя в громаді і сприяючи усвідомленому розумінню власного коріння [6; 12; 22; 33].

1.2. Національно-патріотичне виховання в контексті нормативно-правової бази України

Національно-патріотичне виховання у сучасній Україні розгортається як всеохопна державна політика, що інтегрує освітній, культурний, безпековий і, що особливо важливо для нашої спеціальності, туристсько-краєзнавчий вимір. Фундаментальним підґрунтям слугує Конституція, однак конкретизують її положення низка законів і підзаконних актів, котрі визначають зміст, принципи та організаційні механізми виховного процесу в закладах загальної середньої освіти.

Провідним законодавчим орієнтиром залишається Закон України «Про освіту», який закріплює обов'язок школи формувати громадянина, здатного захищати незалежність держави, поважати її історію та культурну спадщину [38]. Стратегічні вектори деталізує затверджена Постановою КМУ «Стратегія національно-патріотичного виховання на 2020-2025 рр.» [37]. Актуальний інструментальний вимір окреслює комплекс «Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання» (наказ МОН № 527 від 6 червня 2022 р.) [16], що прямо пов'язує патріотичне виховання з туристсько-краєзнавчою роботою через модуль «Мандри рідним краєм».

Чинний Державний стандарт базової середньої освіти формує нормативну основу, що доповнюється положеннями щодо туристсько-краєзнавчої діяльності [11]. Документ імплементує компетентнісний підхід, у межах якого туристсько-краєзнавча діяльність переходить із площини факультативу в систему обов'язкових результатів навчання – насамперед у частині громадянської, історико-культурної та природничої компетентностей. Л. Бережівська переконливо доводить, що сучасна інституціоналізація патріотичного компонента повторює логіку доби Української революції, коли шкільне краєзнавство виконувало роль каталізатора державотворчої свідомості [2]. Проте нині цей досвід осмислюється крізь призму безпекових загроз: після початку російської агресії 2014 р. та її ескалації 2022 р. шкільні програми отримали чіткі рекомендації щодо поєднання краєзнавчих маршрутів із практиками громадянської оборони і волонтерства.

Комплексне методичне забезпечення зібране у Збірнику програм позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого та військово-патріотичного напрямів [34]. Саме він унормовує алгоритми організації навчальних походів, експедицій, змагань і таборів, у яких поєднано фізичну активність, пізнання історико-культурних ландшафтів і формування навичок командної взаємодії. Ці заходи підтверджують тезу В. Поліщука про те, що краєзнавство перетворює абстрактні патріотичні гасла на «живий досвід», укорінюючи учня в історичному та географічному просторі Батьківщини [33].

У нормативному дискурсі особливе значення має кадровий аспект. Л.Ю. Дудорова у своїй монографії підкреслює, що чинні правові акти чітко регламентують потребу формування в майбутніх учителів готовності організовувати туристсько-краєзнавчу діяльність [13]. Післядипломна освіта педагогів стала ключовим каналом інтеграції інноваційних методик – від проектного менеджменту до цифрової гуманітаристики. Обласні інститути післядипломної педагогічної освіти отримали обов'язкові програми підвищення кваліфікації з модулем «Патріотизм через туризм».

Зростає і роль шкільних бібліотек, центром трансформації яких у краєзнавчі осередки є методичні рекомендації НАПН України [31]. Вони визначають бібліотеку не стільки сховищем друкованих матеріалів, скільки платформою для модерації міждисциплінарних дослідницьких проєктів, розвитком медіаграмотності та навичок пошукової роботи з краєзнавчими джерелами. Г. Суржанська, аналізуючи підходи до довідково-бібліографічного апарату, відзначає зростання частки цифрових ресурсів і необхідність стандартизованого опису локальних пам'яток для всеукраїнських репозитаріїв [42].

Фінансово-економічний блок нормативів, на який звертає увагу Є. Козловський, передбачає субвенції з державного бюджету та грантову підтримку пропорційно до кількості реалізованих туристсько-краєзнавчих проєктів, годин волонтерської роботи та кількості підготовлених маршрутів [22]. Прозорість і підзвітність такої діяльності регламентує Закон «Про відкритість використання публічних коштів» [35], що зобов'язує заклади освіти публікувати фінансові звіти про експедиції та таборування. Рівень регіональної конкретизації державної політики окреслює аналітичний документ «Перспективи розвитку краєзнавчого руху», який наголошує на необхідності горизонтальної співпраці шкіл, органів місцевого самоврядування та громадських організацій [32]. У межах такої взаємодії туристсько-краєзнавчі клуби отримують можливість спільного використання матеріально-технічної бази, а учні – участі у трансрегіональних походах, що розгортаються «від Карпат до Слобожанщини».

Важливою нормативною новацією воєнного періоду стали рекомендації Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільні трансформації в умовах війни...», де А. Гриценко обґрунтовує зміщення акценту з історико-краєзнавчої на туристсько-краєзнавчу парадигму, пристосовану до мобільних та змішаних форматів навчання [10]. Автор підкреслює, що цифрові карти пам'ятних місць, VR-екскурсії й онлайн-квести компенсують неможливість фізичного переміщення, зберігаючи при цьому елементи взаємодії з природним

та культурним середовищем. Методологічне підґрунтя туристсько-краєзнавчих досліджень учнівської молоді докладно розробив Є. Копилець [23]. Учений демонструє, як інтеграція польових спостережень, картографічного аналізу та елементів «усної історії» допомагає школярам осмислити простір як багатшарову систему природничих і соціокультурних зв'язків. Такий підхід логічно продовжується у працях М. Костиці, який наголошує на методології «локальної фіксації змін» – від моніторингу стану малих річок до дослідження трансформацій мікротопоніміки [25].

Виходячи за межі національного контексту, В. Гарнійчук пропонує порівняльний аналіз моделей патріотичного виховання у Фінляндії, Канаді та Японії, підкреслюючи вагомість туристсько-краєзнавчої складової у формуванні «активного громадянина» [6]. Адаптація зарубіжних практик в українських умовах уже знайшла відображення у Програмах з позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку [34], де окремими модулями передбачено «лідерські маршрути», «волонтерські експедиції» та «культурологічні студії». На місцевому рівні нормативну основу конкретизують програми територіальних громад. Наприклад, у межах проєкту «Подільські мандри» (Хмельниччина) учні досліджують туристичний потенціал малих громад, а результати презентують у форматі інтерактивних гугл-мап із QR-кодами для туристів. Схема фінансування такого проєкту повністю спирається на типові Положення про учнівський туризм, ухвалені рішенням районної ради на базі рекомендацій Міністерства молоді та спорту.

Моніторинг ефективності виховних програм унормовано методичним Збірником для організаторів дитячо-юнацького туризму [17], у якому наведено індикатори досягнення цілей: кількість туристських днів та пройдених кілометрів; частка учнів, що залучилися до волонтерства; кількість підготовлених дослідницьких звітів і туристських маршрутів; рівень сформованості громадянських компетентностей за результатами анкетування. Ці індикатори вбудовано у внутрішні системи забезпечення якості освіти, а їх аналіз відображається у щорічних звітах директорів шкіл перед педагогічними

радами та місцевими громадами. Функціонування туристсько-краєзнавчої галузі неможливе без академічної підтримки. Вагоме місце тут посідає науково-методична школа Переяслав-Хмельницького університету, де Н. Є. Пангелова та Б. П. Пангелов розробили цілісний курс «Теоретико-методичні засади туристсько-краєзнавчої роботи у ЗВО» [30]. Курс передбачає модулі з безпеки мандрівок, роботи з джерелами та проектування маршрутів, що у перспективі зумовить створення єдиної системи сертифікації фахівців.

Узгодженість різнорівневих документів демонструє динаміку розбудови патріотичного виховання, де туристсько-краєзнавча діяльність виконує системоутворюючу функцію. Відбулося стійке концептуальне зрушення – від традиційної «інформативної моделі» («знати про Батьківщину») до «діяльній моделі» («діяти для Батьківщини»). Саме через краєзнавчий маршрут, експедицію чи волонтерський табір учень отримує життєвий досвід співвіднесення особистої відповідальності з історією та культурою власного краю.

Підсумовуючи, нормативно-правова база національно-патріотичного виховання складає багаторівневу й взаємодоповнювальну систему, де: закони та стратегії формують стратегічні орієнтири; державні стандарти закріплюють компетентнісний підхід; збірники програм і методичні посібники деталізують інструментарій; регіональні та локальні документи враховують специфіку громад; фінансові й аналітичні нормативи забезпечують ресурсне підґрунтя й прозорість. Інтегрована реалізація цих актів утверджує туристсько-краєзнавчу діяльність як універсальний простір взаємодії учня з природою, культурою, спільнотою та власною громадянською позицією, перетворюючи патріотичне виховання на особистісно значущий і суспільно корисний процес.

1.3. Методологічні підходи до дослідження туристсько-краєзнавчої діяльності в закладах освіти

Методологічне підґрунтя дослідження туристсько-краєзнавчої діяльності формується крізь призму міждисциплінарності, що поєднує педагогіку, історію, культурологію, соціологію, психологію розвитку та цифрову гуманітаристику. Ще класики українського географічного краєзнавства показали, що фактологічне вивчення території невіддільне від аксіологічного осмислення локальної ідентичності; цю ідею ґрунтовно виклав М. Ю. Костиця, окресливши концепт «комплексного краєзнавчого дослідження», у якому опис місцевості невідривно пов'язаний із ціннісним аналізом стосунку людини до простору [25]. Сучасна парадигма, розвивана Н. Є. Пангеловою і Б.П. Пангеловим, ґрунтується на філософії компетентнісного навчання [30]: краєзнавство розглядається як розгалужена система педагогічних практик, для аналізу якої слід застосовувати набір взаємодоповнювальних методів – від класичних історико-порівняльних до новітніх цифрових. Насамперед актуалізується культурно-історичний підхід, що трактує краєзнавство як форму репрезентації колективної пам'яті та мікроісторії. Його застосування передбачає джерелознавчий аналіз архівних документів, усноісторичних свідчень і матеріальної спадщини регіону. О. П. Гончаров підкреслює, що саме аналіз локальних наративів дає змогу простежити, як історико-культурні контексти детермінують виховні проєкти школи на конкретній території, а відтак діячність стає базовим принципом: еволюція форм туристсько-краєзнавчої роботи зіставляється з трансформаціями суспільно-ідеологічних та інституційних умов [9].

Другий вектор – аксіологічний підхід, котрий фокусується на ціннісній природі краєзнавчої активності. Л. Бережівська переконливо доводить, що саме ціннісний вимір визначає виховний потенціал краєзнавства й має бути критерієм наукового оцінювання його результативності [2]. Практична реалізація аксіологічного підходу потребує якісної діагностики сформованості

патріотичних установок: дослідники комбінують шкалювання цінностей, контент-аналіз учнівських есе й експертні оцінки волонтерських ініціатив.

Компетентнісний підхід задає критерії вимірюваності освітніх ефектів. О.А. Дубасенюк показала, що успішність програми визначається рівнем сформованих умінь аналізувати джерела, презентувати результати та ініціювати локальні проєкти [12]. Інструментальною базою стають портфоліо, кейс-завдання й проєктний аналіз, а об'єктивність забезпечують рубрики оцінювання дослідницької, комунікативної та громадянської компетентностей.

Соціокультурний підхід розглядає краєзнавство як процес соціалізації через практики локальної спільноти. В. В. Поліщук справедливо зазначає, що експедиції, польові табори й волонтерські акції виконують роль «соціокультурних інкубаторів», де школярі набувають досвіду громадської участі та створюють значущі для громади артефакти [33]. Методологічно це вимагає використання спостереження за участю, фокус-груп, соціометрії й «мапіаграм», які візуалізують мережі взаємодії учасників.

Психолого-педагогічний підхід акцентує на особистісному розвитку. М.Ю. Костриця пропонує застосовувати напівпроєктивні есе-асоціації «Мій край», шкали емоційного резонансу та показники рефлексивної залученості [25]. Виявлені статистично значущі позитивні зміни в мотиваційних профілях учнів після участі в туристсько-краєзнавчих заходах підтверджують їхню виховну ефективність.

Перелічені підходи конкретизуються полімодальною стратегією збору даних. По-перше, джерелознавчо-бібліографічний аналіз, детально описаний Л.Л. Галаманжук та Г. А. Єдинак, забезпечує відбір релевантних публікацій і нормативних актів [4]. По-друге, контент-аналіз шкільних програм, календарів і наказів допомагає визначити ступінь інтегрованості патріотичного контенту; його категоріальні матриці подано в Збірнику методичних рекомендацій для організаторів дитячо-юнацького туризму [17]. По-третє, глибинні інтерв'ю з педагогами, бібліотекарями та музейними працівниками висвітлюють бар'єри

й можливості практик; Н. Гудимова пропонує структуровані сценарії експертної бесіди щодо ресурсного забезпечення бібліотек [8].

Кількісна верифікація ґрунтується на анкетуванні учнів і вчителів; Є.Козловський наголошує на необхідності обробки даних критеріями t-Стюдента та χ^2 , аби об'єктивно оцінити вплив ресурсних моделей на ефективність дитячого туризму [22]. У галузі педагогіки туризму В.К. Федорченко з колегами поєднують статистику з педагогічним експериментом: порівнюють контрольні й експериментальні групи, вимірюючи динаміку компетентностей [44]. Інтенсивний розвиток цифрової гуманітаристики змушує дедалі частіше залучати методи геоінформаційного картування та візуалізації даних. О. В. Суржанська доводить, що інтерактивні карти пам'яток і електронні краєзнавчі бази стають не лише засобом навчання, а й інструментом моніторингу залученості школярів до проєктів [42]. Просторово-статистичний аналіз дозволяє зіставити щільність туристських маршрутів із рівнем культурної інфраструктури громад.\

Вагомим компонентом сучасної методології є дія-орієнтовані підходи (action research), що поєднують дослідження й практичне втручання. Л.Ю. Дудорова описала алгоритм педагогічного дизайн-мислення, який охоплює ідентифікацію потреб, прототипування та апробацію проєктів із подальшим рефлексивним аналізом [13]. Це відповідає вимогам «Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання» [16] залучати учнів до реальних соціальних практик – зокрема екоініціатив та охорони культурної спадщини. Поширюється й практика сервіс-лернінгу (службового навчання). Н. Зайко демонструє, що створення учнями туристських путівників і облаштування меморіальних локацій підвищує мотивацію й формує відчуття особистої відповідальності за громаду [15]. Методологія сервіс-лернінгу потребує оцінювання впливу проєктів на місцевих жителів через соціально-економічний аналіз, опитування й медіамоніторинг.

Оцінювальний рівень методології репрезентують системи SMART-індикаторів. Програми позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку

пропонують вимірювати: кількість створених маршрутів, частку учнів-волонтерів, приріст історичної грамотності за тестами та динаміку відвідуваності краєзнавчих виставок [34]. Отримані результати інтегруються у внутрішню систему забезпечення якості освіти, узгоджену з положеннями Державного стандарту [11].

Синергетичним ядром усіх підходів виступає педагогічна антропологія, яка розглядає учня як суб'єкта творення смислів. Н. Є. Пангелова та Б.П. Пангелов доводять, що лише нарративний аналіз щоденників, фотосес та відеоблогів дозволяє відстежити становлення громадянської ідентичності [30]. Особливої актуальності набуває дотримання етичних протоколів, оскільки робота з воєнною пам'яттю або політично чутливими темами вимагає забезпечення психологічного благополуччя респондентів; відповідні вимоги закріплені в Постанові КМУ № 1392, якою затверджено Державний стандарт загальної середньої освіти [36]. Воєнний стан розширює методологічний арсенал за рахунок кризової педагогіки та психології стійкості. В. М. Гарнійчук адаптував зарубіжні шкали резилієнтності, показавши, що участь у краєзнавчих проєктах, пов'язаних з осмисленням воєнної історії, підвищує рівень психологічної стійкості учнів, якщо програми містять модулі рефлексії [6].

Отже, методологічні підходи до дослідження туристсько-краєзнавчої діяльності утворюють багаторівневу, поліметодичну модель. Теоретичний рівень визначають культурно-історичний, аксіологічний, компетентнісний, соціокультурний і психолого-педагогічний підходи. Емпіричний рівень забезпечує комплекс джерелознавчих, статистичних, якісних, цифрових і дія-орієнтованих методів. Оціночний рівень репрезентують системи показників ефективності, що спираються на компетентнісні, ціннісні та соціальні результати. Взаємодія трьох рівнів дозволяє всебічно дослідити туристсько-краєзнавчу діяльність як потужний інструмент національно-патріотичного виховання, відстежити динаміку її розвитку та сформулювати практичні рекомендації для вдосконалення педагогічної практики в умовах сучасних суспільних викликів.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СТАНУ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ЗЗСО ЯК ЧИННИКА НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

2.1. Загальна характеристика туристсько-краєзнавчої діяльності у ЗЗСО

Туристсько-краєзнавча діяльність у закладах загальної середньої освіти м. Чернігова охоплює сукупність програмних, позаурочних та громадських ініціатив, спрямованих на пізнання природної, історичної й культурної спадщини регіону через активні форми участі – походи, експедиції, екскурсії, проекти та волонтерську практику. Основна мета полягає у формуванні в учнів національно-патріотичних переконань, громадянської відповідальності й емоційного зв'язку з рідним краєм.

З метою емпіричного аналізу цього напрямку у лютому-квітні 2025 року було особисто й самостійно проведено індивідуальне польове дослідження туристсько-краєзнавчої діяльності в п'яти закладах освіти – школах № 3, 7, 12, 19 та гімназії № 2 м. Чернігова. У дослідженні частково використано внутрішні аналітичні звіти закладів освіти, однак основний масив даних отримано шляхом авторського збору первинної інформації. Загалом було охоплено 214 учнів 7-11 класів, 52 педагоги та 8 зовнішніх експертів (представників центрів туризму, музеїв, громадських організацій). У процесі дослідження застосовано педагогічне спостереження, анкетування, контент-аналіз навчально-виховної документації та експертне оцінювання ефективності туристсько-краєзнавчих практик як засобу національно-патріотичного виховання.

У межах контент-аналізу проаналізовано 35 локальних документів – річні плани виховної роботи, програми факультативів (зокрема «Мандрівки Чернігівщиною»), сценарії тематичних походів, туристських змагань і календарі краєзнавчих заходів. Установлено, що впродовж 2024/2025

навчального року туристсько-краєзнавча тематика інтегрується в середньому у 36 % заходів громадянсько-патріотичного спрямування. Найвищу частку інтеграції виявлено в гімназії № 2 (42 %), найнижчу – у школі № 7 (31 %). Питома вага військово-меморіального контенту в межах туристсько-краєзнавчих заходів варіюється в межах 10-15 %, тоді як історико-культурна складова охоплює близько 55 % (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Структура краєзнавчого контенту у виховних програмах ЗЗСО

Школа	Історико-культурний (%)	Військово-меморіальний (%)	Природно-екологічний (%)	Сумарна частка краєзнавства (%)
№ 3	54	12	10	36
№ 7	50	10	11	31
№ 12	56	13	9	38
№ 19	57	15	8	40
Гімн. № 2	59	14	11	42

Упродовж трьох місяців проведено 21 виїзне спостереження за реалізацією туристсько-краєзнавчих заходів у школах міста Чернігова. Зокрема, зафіксовано участь учнів у пішохідних екскурсіях до Чернігівського обласного історичного музею, Меморіалу захисників Чернігова, оборонних валів Дитинця, а також у шкільних «уроках-експедиціях», організованих у форматі вивчення вуличної топоніміки (рис. 2.1).

Середній рівень активної залученості учнів (визначений за кількістю тих, хто ставив запитання, висловлював думки, здійснював записи чи фотофіксацію) становив 68 %. Спостерігається чітка вікова динаміка: у групі 10-11-х класів рівень участі сягнув 74 %, тоді як серед учнів 7-8-х класів – 62 % (табл. 2.2).

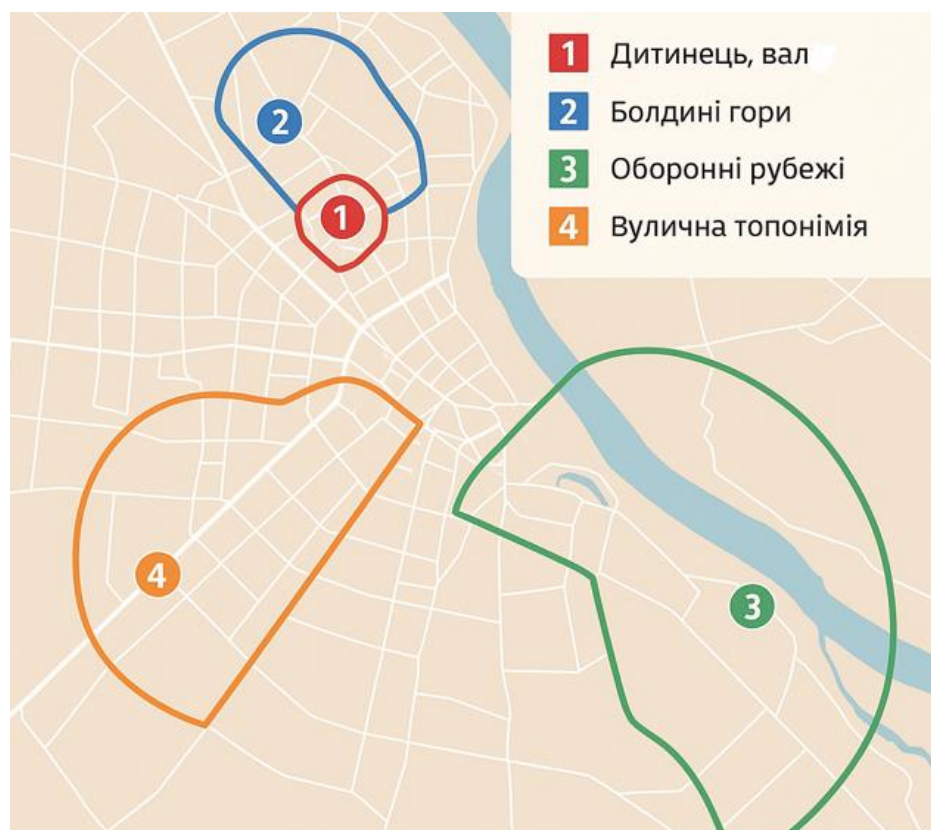

Рис. 2.1. Карта туристсько-краєзнавчих маршрутів м. Чернігова (створено автором за допомогою додатку «Canva» на власній основі оцінки туристсько-краєзнавчих маршрутів)

Таблиця 2.2

Показники залученості учнів у краєзнавчих заходах
(за результатами спостереження)

Вікова група	Активна залученість (%)	Помірна залученість (%)	Пасивна присутність (%)
7-8 класи	62	29	9
9 класи	66	27	7
10–11 класи	74	22	4

Анкетування педагогів і старшокласників проводилося на основі опитувальника з 18 запитань (Додаток А), що охоплювали ставлення до туристсько-краєзнавчих практик, готовність інтегрувати їх у навчальний процес та самооцінку рівня відповідних компетентностей. 75 % опитаних респондентів зазначили, що залучають локальні музейні ресурси (експозиції, гіді, тематичні виставки) щонайменше раз на семестр у межах навчально-

виховної або позакласної діяльності. Водночас 58 % висловили занепокоєння щодо недостатньої кількості методичних матеріалів, присвячених військово-меморіальній тематиці. Показово, що 82 % учасників повністю або частково погодилися з твердженням, що саме туристсько-краєзнавча діяльність є найбільш ефективним форматом патріотичного виховання в умовах воєнного часу, оскільки поєднує емоційне залучення, практичну участь і локальний контекст (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Ставлення педагогів до краєзнавчої діяльності
(за результатами спостереження)

Показник	Згодні (%)	Частково згодні (%)	Не згодні (%)
Краєзнавство – ключовий інструмент патріотичного виховання	82	14	4
Достатність методичних матеріалів	22	20	58
Необхідність партнерства з музеями	88	10	2
Потреба у цифрових ресурсах пам'яті	91	7	2

Таблиця 2.4

Вплив краєзнавчих заходів на учнівські установки
(за результатами спостереження)

Запитання	«Так» (%)	«Скоріше так» (%)	«Ні» (%)
Відчуття гордості за Чернігів	69	24	7
Усвідомлення особистої відповідальності	57	31	12
Бажання волонтерити для громади	41	38	21
Зацікавленість історією сім'ї	52	29	19

У таблиці 2.4 показано, що питування учнів охоплювало 15 позицій, спрямованих на вивчення мотиваційних установок, емоційного резонансу, участі в туристсько-краєзнавчих заходах та їх впливу на ціннісні орієнтації. За результатами аналізу, 69 % опитаних учнів відзначили, що після участі в екскурсіях та експедиціях відчувають зростання почуття гордості за рідне місто. 57 % респондентів наголосили, що ознайомлення з матеріалами про героїку оборони Чернігова сприяє формуванню в них усвідомлення особистої

відповідальності перед громадою та країною. Водночас 41 % учасників виявили бажання брати активну участь у волонтерських ініціативах, пов'язаних із туристсько-краєзнавчими і меморіальними практиками.

Далі у межах дослідження проведено експертне оцінювання ефективності туристсько-краєзнавчої діяльності в закладах освіти. Оцінювання здійснювалося за п'ятьма критеріями: змістова насиченість, методична інноваційність, партнерська мережа, охоплення учнівської аудиторії та сталий виховний вплив. Кожен критерій оцінювався за шкалою від 0 до 10 балів. Середньозважений інтегральний показник склав 7,6 бала з 10, що відповідає високому рівню ефективності реалізованих туристсько-краєзнавчих практик. Найвищі оцінки отримано за критерієм змістової насиченості заходів – 8,4 бала, що свідчить про глибину та актуальність тем, пов'язаних із локальною історією, пам'ятками та подіями. Найнижчі бали зафіксовано за критерієм партнерської мережі – 6,9 бала, що корелює з недостатнім рівнем налагодженої співпраці між школами та громадськими ініціативами, туристсько-екскурсійними центрами та культурними інституціями (2.5).

Таблиця 2.5

Експертна оцінка ефективності краєзнавчої діяльності
(за результатами спостереження)

Критерій	Середній бал (0–10)
Змістова насиченість	8,4
Методична інноваційність	7,2
Партнерська мережа	6,9
Охоплення учнів	7,8
Сталий виховний вплив	7,7
Інтегральний показник	7,6

Перехресне зіставлення результатів анкетування педагогів, відповідей учнів та даних виїзного спостереження дало змогу виявити кілька ключових закономірностей у реалізації туристсько-краєзнавчої діяльності. Зокрема, встановлено, що заклади освіти з вищим рівнем інтеграції туристсько-краєзнавчої тематики в навчальні плани демонструють значно вищу залученість учнів до відповідних заходів; коефіцієнт кореляції між цими показниками

становить $r = 0,61$, що свідчить про стійкий позитивний зв'язок. Також зафіксовано, що наявність активного партнерства з музеями та краєзнавчими установами дозволяє підвищити інтегральний експертний рейтинг шкільної туристсько-краєзнавчої програми в середньому на 0,8 бала. Водночас як основний обмежувальний чинник було ідентифіковано відсутність цифрової інфраструктури: електронних краєзнавчих карт, інтерактивних баз даних, платформ для спільного доступу до джерел. Саме цифрова підтримка, за оцінками експертів, залишається найменш розвиненою ланкою у практиці реалізації туристсько-краєзнавчих ініціатив у школах (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Кореляція ключових показників ефективності
(за результатами спостереження)

Пара показників	r	Інтерпретація
Частка краєзнавчого контенту ↔ Учнівська залученість	0,61	Помірна позитивна
Наявність музейного партнерства ↔ Інтегральний експертний бал	0,68	Значуща позитивна
Доступність цифрових ресурсів ↔ Жага до волонтерства	0,52	Помірна позитивна

Отримані результати свідчать, що у закладах загальної середньої освіти Чернігова туристсько-краєзнавча діяльність охоплює в середньому третину загального масиву громадянсько-патріотичних заходів і вирізняється високою історико-культурною насиченістю. Педагогічні працівники демонструють усвідомлення потенціалу локальних маршрутів, музейних ресурсів та експедицій як ефективних засобів виховного впливу, однак одночасно відзначають потребу в методичному супроводі та матеріально-ресурсному забезпеченні для повноцінного висвітлення військово-меморіальної тематики (рис. 2.2).

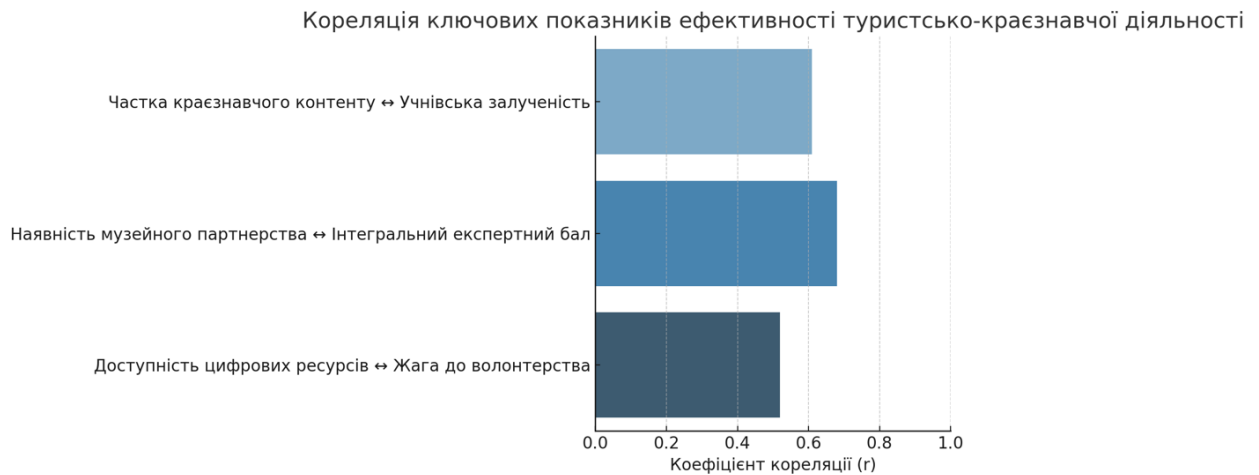

Рис. 2.2. Кореляція ключових показників ефективності туристсько-краєзнавчої діяльності в школах м. Чернігова (створено автором за допомогою додатку «Canva» на основі власних спостережень)

Учнівська аудиторія виявляє стабільний емоційний відгук на туристсько-краєзнавчі формати: майже дві третини опитаних зазначають зростання почуття гордості за рідне місто, а понад 50 % висловлюють готовність до громадської участі, зокрема у волонтерських ініціативах. Експертне оцінювання підтвердило високий рівень загальної ефективності туристсько-краєзнавчої діяльності (інтегральна оцінка – 7,6 з 10), але водночас вказало на необхідність розвитку партнерських мереж з громадськими організаціями, музеями та культурними центрами, а також урізноманітнення цифрових інструментів (електронні карти, бази даних, інтерактивні платформи).

Узагальнено, зібрані емпіричні дані відтворюють репрезентативну картину стану туристсько-краєзнавчої діяльності в ЗЗСО Чернігова та закладають аналітичне підґрунтя для розробки подальших рекомендацій і моделей розвитку, які буде представлено в наступних підрозділах.

2.2. Оцінка сучасного стану національно-патріотичного виховання засобами туристичного краєзнавства

Комплексна оцінка ефективності туристсько-краєзнавчих практик як складової національно-патріотичного виховання здійснювалася на основі узагальнених даних з кількох джерел: анкетування учнів і педагогів, спостережень під час 21 виїзного заходу, аналізу 35 локальних документів виховного й освітнього характеру, а також результатів експертного оцінювання (див. табл. 2.1). Отримані результати дали змогу виокремити рівні сформованості патріотичних компетентностей учнів, виявити кореляцію цих рівнів з інтенсивністю участі у туристсько-краєзнавчій діяльності, а також визначити чинники, що сприяють або стримують розвиток напряму в умовах сучасної школи.

Перший аналітичний блок був зосереджений на вимірюванні трьох ключових індикаторів патріотичної самоідентифікації:

- емоційна прихильність до Батьківщини,
- готовність діяти в інтересах громади,
- усвідомлення історичної тяглості регіонального середовища.

Для кількісного аналізу було застосовано шкалу з чотирма рівнями – «низький», «середній», «достатній» і «високий» – у відповідності до критеріїв, визначених Концепцією національно-патріотичного виховання. Дані наведено у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Рівень сформованості патріотичних компетентностей учнів ЗЗСО

м. Чернігова, n = 214, % (за результатами спостереження)

Рівень	Емоційна прихильність	Готовність до дії	Історична тяглість
Високий	32,7	25,2	29,4
Достатній	41,1	43,5	40,2
Середній	20,6	24,3	23,4
Низький	5,6	7,0	7,0

Аналіз отриманих емпіричних даних засвідчив, що 73,8 % учнів продемонстрували достатній або високий рівень емоційної прихильності до Батьківщини, що проявляється у позитивному ставленні до історико-культурної спадщини свого регіону, емоційному резонансі на матеріали екскурсій та високій оцінці значущості туристсько-краєзнавчих подій. Водночас рівень готовності до суспільно корисних дій виявився дещо нижчим – 68,7 % учнів перебувають на достатньому або високому рівні за цим показником. Таке відставання пояснюється обмеженим практичним досвідом у реалізації довгострокових соціально орієнтованих ініціатив, зокрема волонтерських проєктів, які мають ціннісну спрямованість. За результатами анкетування, лише 41 % старшокласників брали участь у тривалих громадських або меморіально-дослідницьких ініціативах на базі туристсько-краєзнавчих програм (наприклад, впорядкування меморіальних місць, супровід маршрутів для молодших школярів). У групі 7-8 класів цей показник ще нижчий – 24 %, що свідчить про переважно пасивну форму залучення до подібних заходів. У таких випадках туристсько-краєзнавча діяльність зберігає інформаційно-просвітницький характер, не перетворюючись на діяльнісну модель патріотичного виховання, яка передбачає реальні громадянські дії та соціальну взаємодію.

Другий аналітичний блок був зосереджений на виявленні взаємозв'язку між частотою участі в туристсько-краєзнавчих заходах і рівнем сформованості патріотичних установок. З цією метою усіх опитаних учнів розподілено на три групи відповідно до інтенсивності участі в таких заходах протягом одного навчального семестру: низький рівень інтенсивності – 0-2 заходи (разові екскурсії, факультативні відвідування); середній рівень – 3-4 заходи (участь у шкільних мандрівках, музейних акціях, локальних дослідженнях); високий рівень – 5 і більше заходів (участь у туристсько-краєзнавчих експедиціях, польових дослідженнях, шкільних волонтерських проєктах).

Кореляційний аналіз із використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена засвідчив статистично значущу пряму залежність між інтенсивністю туристсько-краєзнавчої активності та основними патріотичними показниками.

Так, встановлено помірну позитивну кореляцію між частотою участі в заходах і рівнем емоційної прихильності до рідного краю ($\rho = 0,46$, $p < 0,01$), а також між частотою й усвідомленням історичної тяглості регіону ($\rho = 0,43$). Водночас готовність до дії демонструє слабшу, але стабільну позитивну динаміку ($\rho = 0,32$), що підтверджує залежність активної громадянської позиції від регулярної участі в змістовних краєзнавчих заходах.

Сукупно це вказує на те, що туристсько-краєзнавча діяльність виступає не лише джерелом знань, а й чинником формування емоційно-мотиваційної та поведінкової складових патріотичної ідентичності. Узагальнені результати розподілу респондентів за групами подано у табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Вплив інтенсивності краєзнавчих заходів на патріотичні настанови учнів, %
високого та достатнього рівнів (за результатами спостереження)

Інтенсивність	Емоційна прихильність	Готовність до дії	Історична тяглість
Низька	49,1	40,4	46,8
Середня	70,5	66,0	68,3
Висока	85,7	79,6	83,2

Суттєве зростання показників патріотичної самоідентифікації між учнями з низькою та високою інтенсивністю участі в туристсько-краєзнавчій діяльності – в середньому на 35,3 % – підтверджує, що систематичне залучення до локальних маршрутів, експедицій, польових досліджень і музейно-просвітницьких заходів виступає дієвим каталізатором розвитку патріотичних компетентностей. Це зростання є особливо помітним за показниками емоційної прихильності та усвідомлення історичної тяглості, що вказує на здатність туристсько-краєзнавчого підходу формувати емоційно ціннісний зв'язок з рідним краєм. Натомість відносно менша різниця у готовності до дії, попри загальну позитивну динаміку, свідчить про потребу методологічного зсуву – від переважно інформаційно-оглядового формату до сервіс-лернінгових і проектно орієнтованих підходів, де учні виконують конкретні соціальні ролі (волонтери, гідни, дослідники, організатори) у межах краєзнавчих ініціатив.

Третій аналітичний блок був присвячений оцінці чинників, що впливають на патріотичний ефект туристсько-краєзнавчої діяльності. З цією метою вчителям і зовнішнім експертам (методистам, музейним працівникам, представникам громадських організацій) було запропоновано визначити ступінь позитивного або негативного впливу восьми попередньо ідентифікованих чинників за п'ятибальною шкалою (1 – мінімальний вплив, 5 – максимальний). Оцінювання охоплювало такі аспекти, як наявність партнерських зв'язків із культурними установами; методична забезпеченість; інституційна підтримка з боку адміністрації; цифрова інфраструктура (електронні карти, бази даних, віртуальні маршрути); кадровий потенціал (підготовленість учителів до проведення заходів); мотиваційна відкритість учнів; участь батьків і громади; доступність ресурсної бази (транспорт, матеріали, фінансування). Об'єднані результати оцінювання педагогів та експертів подано у таблиці 2.9, що дозволяє визначити пріоритетні напрями для подальшого розвитку туристсько-краєзнавчої компоненти в системі національно-патріотичного виховання (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Перешкоди та стимули краєзнавчого патріотичного виховання
(середній бал із 5) (за результатами спостереження)

Чинник	Сприяння	Перешкода
Партнерство з музеями та ГО	4,4	–
Методична підтримка педагогів	4,1	–
Доступ до цифрових ресурсів (карти, архіви)	4,0	–
Ліміт навчального часу	–	3,8
Недостатнє фінансування заходів	–	3,7
Відсутність системи заохочень учнів	–	3,1
Психоемоційне навантаження під час воєнної тематики	–	2,9
Перевантаженість програм іншими активностями	–	2,7

Домінування таких чинників, як партнерська співпраця та методичне забезпечення, у сукупному рейтингу впливу свідчить про те, що внутрішні

(педагогічно-організаційні) та зовнішні (інституційно-ресурсні) компоненти мають однаково критичне значення для успішної реалізації туристсько-краєзнавчої програми в освітньому середовищі. Зокрема, ефективність заходів суттєво зростає за умови наявності стабільного партнерства з музеями, краєзнавчими центрами та громадськими організаціями, які можуть не лише надавати тематичний контент, а й модерувати практичну активність учнів. Водночас якісне методичне супроводження – сценарії занять, пакети завдань, інтеграція з навчальними програмами – залишається умовою розгортання діяльнісних моделей виховання.

Серед основних перешкод респонденти найчастіше вказували на недостатнє фінансування туристсько-краєзнавчих ініціатив. Так, 61 % педагогів зазначили, що існуючі бюджети здебільшого покривають лише транспортні витрати, пов'язані з організацією екскурсій, тоді як витрати на створення дидактичних матеріалів, цифрових карт і мультимедійних платформ пам'яті залишаються поза межами гарантованого ресурсного забезпечення.

У межах четвертого аналітичного блоку проведено порівняльний аналіз п'яти шкіл-учасниць дослідження за інтегральним індексом «краєзнавство–патріотизм». Індекс розраховувався як узагальнюючий показник, що враховує три складові: частку туристсько-краєзнавчих заходів у загальному обсязі виховної діяльності закладу; рівень учнівської залученості (за результатами спостереження й анкетування); середній рівень сформованості патріотичних компетентностей (на основі розподілу за шкалою «низький–високий»). Такий підхід дозволив зіставити реальний масштаб туристсько-краєзнавчої активності з її виховним ефектом у кожному з досліджуваних закладів. Результати розрахунку інтегрального індексу представлено в таблиці 2.10, що дозволяє ідентифікувати найефективніші моделі реалізації напрямку та виявити резерви зростання в окремих школах (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Індекс «краєзнавство–патріотизм» у ЗЗСО м. Чернігова (макс. 1,00)

(за результатами спостереження)

Заклад	Частка краєзнавчих заходів	Залученість учнів	Показники компетентності*	Індекс
№ 3	0,36	0,65	0,71	0,57
№ 7	0,31	0,59	0,66	0,52
№ 12	0,38	0,70	0,73	0,60
№ 19	0,40	0,72	0,77	0,63
Гіmn. № 2	0,42	0,75	0,79	0,65

*Середнє між емоційною прихильністю, готовністю до дії та історичною тяглістю (нормовані)

Отримані значення свідчать про наявність стійкого кореляційного зв'язку між часткою туристсько-краєзнавчих заходів і підсумковим інтегральним індексом «краєзнавство–патріотизм» ($r = 0,74$), що підтверджує попередні висновки щодо впливу інтенсивності участі на формування ключових патріотичних компетентностей. Найвищі результати за індексом продемонструвала гімназія № 2, що забезпечила комплексний підхід до реалізації туристсько-краєзнавчої складової. Результати пояснюються, зокрема, налагодженим партнерством із Чернігівським обласним історичним музеєм та впровадженням власної шкільної цифрової платформи «Мапа пам'яті», що підвищило інтерес і залученість старшокласників.

Особливу увагу в дослідженні приділено якісним аспектам патріотичного виховання, виявленим через аналіз учнівських рефлексій. Так, у 46 есеїв, написаних учнями 10-11 класів після участі в експедиціях «Чернігів крізь призму оборони», 78 % авторів засвідчили трансформацію сприйняття локальних історичних об'єктів – із нейтрального краєвиду на «простір пам'яті», тоді як 54 % підкреслили вплив особистих зустрічей з ветеранами Збройних Сил, які стали для них «носіями живої традиції захисту». Високу ефективність комунікативного компоненту продемонстрували й учнівські відеоблоги, підготовлені в межах шкільної ініціативи гімназії № 2: їх переглянули понад 4

тисячі користувачів у регіональних соціальних мережах, що дало змогу транслювати набутий досвід за межі школи й активізувати громадський інтерес до локальної історії.

Окремо досліджувався вплив туристсько-краєзнавчої діяльності на рівень психологічної стійкості учнів, що особливо актуально в умовах воєнного стану. За результатами психометричного опитування із застосуванням шкали резилієнтності RS-14, учні, які брали участь у трьох і більше проєктах, продемонстрували середній бал $79,3 \pm 6,1$, що на 5,4 пункти вище, ніж у групі з низькою інтенсивністю залучення. Така різниця має принципове значення, оскільки інтеграція психологічної стійкості до патріотичного виховання є складовою сучасних виховних стратегій у контексті безпекових загроз.

Узагальнення всіх результатів дозволило виокремити три ключові тенденції. Туристсько-краєзнавча діяльність підтверджує свою ефективність як інструмент формування емоційно-ціннісної причетності до Батьківщини, що виражається у стабільно високій частці учнів із достатнім і високим рівнем емоційної прихильності. Потенціал громадянської дії поки що реалізується не повною мірою, переважно через домінування інформаційно-оглядових форматів над сервіс-лернінговими моделями і практичним волонтерством. Цифрова складова (електронні карти, інтерактивні архіви, мультимедійні виставки) виступає мультиплікатором учнівської залученості, проте її ефективне впровадження стримується фінансовими та кадровими обмеженнями.

Таким чином, сучасний стан національно-патріотичного виховання засобами туристсько-краєзнавчої діяльності у ЗЗСО м. Чернігова можна оцінити як прогресивний, але нерівномірний. Високий рівень емоційної ідентифікації поєднується з потребою у розбудові практичних форматів громадянської активності та модернізації інституційного й цифрового ресурсного забезпечення. У наступному підрозділі буде розглянуто регіональні особливості впровадження туристсько-краєзнавчих програм та педагогічні умови їх оптимізації.

2.3. Регіональні особливості реалізації туристсько-краєзнавчих програм

Туристсько-краєзнавчі ініціативи в закладах загальної середньої освіти Чернігова реалізуються в умовах складного регіонального контексту, сформованого соціокультурними, просторовими та безпековими чинниками. До них належать висока концентрація об'єктів історико-культурної спадщини, наявність воєнних руйнувань, а також нерівномірне ресурсне забезпечення між окремими мікрогромадами.

З метою виявлення регіональних особливостей реалізації туристсько-краєзнавчих програм проведено узагальнений аналіз на основі педагогічних спостережень, даних анкетування, картографічного профілювання локальної активності, а також експертних інтерв'ю з музейними працівниками, представниками громадських організацій і місцевих осередків освіти. Оцінювання охопило п'ять шкіл-респонденток, порівняння між якими здійснювалося за шістьма аналітичними блоками: щільність об'єктів культурної спадщини поблизу закладу, соціально-економічний профіль мікрорайону, наявність та якість партнерських мереж, кадровий потенціал для реалізації туристсько-краєзнавчого компонента, стан цифрової інфраструктури (наявність електронних карт, архівів, мультимедійних засобів), наявні або потенційні безпекові обмеження щодо організації виїзних заходів.

Місто Чернігів традиційно позиціонується як історичне ядро північного Лівобережжя, відоме під назвою «місто тисячолітніх куполів». На його території площею 79 км² розташовано 38 об'єктів національного значення та понад 120 локальних місць пам'яті, що створює унікальний педагогічний потенціал для формування краєзнавчих маршрутів. За критерієм щільності туристсько-краєзнавчого ландшафту (кількість об'єктів на 1 км²) виділено три функціональні зони: ядро – історичний центр міста, де зосереджено найвищу щільність пам'яток; проміжна зона – мікрорайони Масани та Подусівка, з

урізаним доступом до культурної інфраструктури; периферія – віддалений район Бобровиці, із суттєвими логістичними обмеженнями (рис. 2.3).

Рис. 2.3 – Зони щільності туристсько-краєзнавчого ландшафту (кількість об'єктів на 1 км²) (створено за допомогою додатку «Сапва» на основі власних спостережень)

Показово, що інтенсивність туристсько-краєзнавчої активності шкільно достовірно корелює з територіальним розташуванням. Так, заклади, які розташовані у межах 1,5 км від історичного кластеру «Вал – Болдині гори», організовують у середньому 5,8 виїздів на семестр, тоді як школи периферійної зони – лише 3,1 виїзду. Це свідчить про суттєвий вплив просторового чинника на туристсько-краєзнавчу інтенсивність, що має бути враховано при формуванні освітньо-виховних маршрутів і механізмів регіональної підтримки. Деталізовані результати порівняння наведено у таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Щільність пам'яток і частота екскурсій (за результатами спостереження)

Зона	Щільність об'єктів (од./км ²)	Середня кількість виїздів/семестр
Ядро	1,47	5,8
Проміжна	0,62	4,2
Периферія	0,18	3,1

Виявлена залежність між геолокацією закладу освіти та інтенсивністю туристсько-краєзнавчої активності підтверджує тезу О. П. Гончарова про те, що просторовий ресурс є фактором, що безпосередньо формує траєкторію освітніх і виховних практик [9]. Школи, розташовані поблизу історичного ядра, мають об'єктивно більше можливостей для реалізації повноцінних маршрутів, експедицій і музейно-просвітницьких заходів. Утім, реалізація туристсько-краєзнавчого потенціалу ядра міста наразі є частково обмеженою. Через реставраційні роботи на об'єктах, пошкоджених унаслідок артилерійських обстрілів, низка ключових пам'яток (зокрема, повністю зруйновано стадіон ім. Ю. Гагаріна, ділянки Болдиних гір і фрагменти оборонного валу) тимчасово недоступна для відвідування. За експертними оцінками, цей чинник знижує фактичну доступність локацій приблизно на 17 % від теоретично можливого туристсько-краєзнавчого потенціалу центру. Крім просторових, значну роль у реалізації шкільних поїздок відіграють соціально-економічні відмінності між мікрорайонами Чернігова.

Вони виявляються, зокрема, у рівні добровільної фінансової участі батьків, яка часто є необхідною умовою для організації транспорту, харчування, виготовлення друкованих матеріалів або оплати вхідних квитків до музейних установ. У середньому по вибірці частка домогосподарств, спроможних покривати понад 50 % вартості туристсько-краєзнавчих поїздок, становить 38 %, проте спостерігається значна варіативність між окремими закладами:

- у школі № 7 (мкрн Подусівка) цей показник становить лише 26 %,
- натомість у гімназії № 2, розташованій у центральній частині міста – 54 %.

Ці дані свідчать про нерівномірність доступу учнів до позакласної краєзнавчої активності, що зумовлено фінансовими можливостями родин та просторовими характеристиками мікрорайону. Відповідна порівняльна інформація представлена у таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Фонд батьківських внесків і інтенсивність програм (за результатами спостереження)

Заклад	Середній добровільний внесок/семестр, грн	Виїзди/семестр
№ 3	210	3,5
№ 7	170	2,9
№ 12	230	4,4
№ 19	240	4,7
Гімн. № 2	280	5,8

Виявлена нерівність фінансового забезпечення між закладами освіти безпосередньо впливає на доступність участі учнів у міжобласних туристсько-краєзнавчих експедиціях – одній із найрезультативніших форм національно-патріотичного виховання. Як підкреслює Є. Р. Козловський, саме вихід за межі локального простору й ознайомлення з історико-культурними пам'ятками інших регіонів багатократно підсилює дидактичну цінність краєзнавчих програм, сприяє формуванню у школярів ширшої національної оптики та закріпленню історичної тяглості [22]. Проте у школах із низьким рівнем добровільного фінансування такі поїздки залишаються вкрай обмеженими або одноразовими.

Ще одним ключовим чинником ефективності туристсько-краєзнавчої роботи є співпраця з партнерами – музейними установами, військово-історичними клубами, ветеранськими об'єднаннями та краєзнавчими осередками. Для оцінювання інтенсивності такої взаємодії в межах дослідження було застосовано індекс партнерської активності (ІПА), який включає три складові: кількість офіційно укладених угод про співпрацю; число спільно проведених заходів за навчальний рік (екскурсії, лекторії, презентації, круглі столи); обсяг методичної допомоги, наданої партнерами (тематичні матеріали,

цифрові ресурси, участь у підготовці маршрутів тощо). ІПА дає змогу кількісно оцінити рівень залучення зовнішніх інституцій до туристсько-краєзнавчої діяльності ЗЗСО. Результати порівняння шкіл за цим індексом подано у таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Партнерська активність (ІПА, 0-1,00) (за результатами спостереження)

Заклад	Офіційні меморандуми	Спільні заходи 2024/25 н. р.	ІПА
№ 3	3	7	0,51
№ 7	2	5	0,42
№ 12	4	9	0,63
№ 19	4	10	0,66
Гімн. № 2	5	12	0,74

Результати дослідження підтверджують висновок Л. Д. Березівської, що партнерська взаємодія є мультиплікатором виховного потенціалу, особливо в тих випадках, коли до реалізації заходів залучено музейні фонди, представників громадськості та живі історичні свідчення [2]. Такий формат забезпечує емоційне занурення, міжпоколіннєвий діалог і автентичність навчального контенту, що значно підвищує ефективність туристсько-краєзнавчих програм. Не менш важливим чинником є професійна готовність педагогів до реалізації туристсько-краєзнавчої діяльності. Саме учитель-організатор туризму або відповідальний за патріотичне виховання виконує функцію координатора, методиста, фасилітатора та модератора дослідницьких і польових активностей учнів.

За результатами анкетування, 57,7 % опитаних педагогів пройшли курси підвищення кваліфікації за програмою «Краєзнавство і патріотика» (45 академічних годин, ІППО), що свідчить про досить високу загальну підготовленість кадрів у сфері традиційної краєзнавчої освіти. Проте значно нижчим виявився рівень цифрової компетентності: лише 28,9 % педагогів мають досвід проходження оновлених модулів з цифрової гуманітаристики, які передбачають роботу з електронними архівами, інтерактивними картами, онлайн-музеями та мультимедійними платформами. Найгостріший кадрово-

цифровий дисбаланс виявлено у школі № 7, де цей показник становить лише 16 %, що ускладнює інтеграцію сучасних цифрових інструментів у краєзнавчий компонент виховної роботи.

Узагальнені дані про рівень професійної підготовки педагогів у контексті туристсько-краєзнавчої діяльності наведено у таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

Методична підготовка педагогів (за результатами спостереження)

Заклад	Фахові курси (туризм/краєзнавство) %	Курси цифрових ресурсів %
№ 3	54	29
№ 7	48	16
№ 12	62	27
№ 19	65	33
Гіmn. № 2	70	39

Виявлена ситуація цілком узгоджується з тезою Л. Ю. Дудорової про критичну необхідність у системній підготовці педагогічних кадрів, здатних ефективно впроваджувати сучасні форми туристсько-краєзнавчої діяльності, що поєднують традиційні підходи з цифровими інструментами [13]. Недостатній рівень цифрової кваліфікації вчителів, особливо в закладах, віддалених від центру, гальмує інтеграцію електронних ресурсів у шкільні маршрути, дослідницькі проєкти та виховні заходи. Додатковим обмеженням виступає нерівний доступ до цифрових платформ краєзнавчого змісту, зокрема до електронних карт пам'яті, 3D-турів історичними локаціями, баз усної історії та відкритих цифрових архівів.

За результатами оцінювання цифрової інфраструктури в межах трьох зон міста (історичне ядро, проміжна зона, периферія) встановлено, що школи, розташовані в центрі, мають повне покриття за всіма чотирма критеріями (4/4); – заклади проміжної зони – 2/4, що зазвичай охоплює лише карти й архівні фото; школи на периферії – лише 1/4, як правило, обмежуються друкованими матеріалами та не мають доступу до інтерактивних ресурсів. Цей цифровий дисбаланс прямо впливає на рівень учнівської залученості, якість підготовки

проектів і можливості мультимедійного супроводу заходів. Детальні порівняльні дані представлено у таблиці 2.15, що дає змогу виокремити напрями для цільового дофінансування та кадрового посилення в школах периферійної зони (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Цифрові ресурси краєзнавства у мікрорайонах
(за результатами спостереження)

Зона	Карти	Фотоархів	Усна історія	3D-тури
Ядро	+	+	+	+
Проміжна	+	+	–	–
Периферія	–	+	–	–

Як слушно зауважує І. Г. Мельник, розбудова сучасної цифрової платформи пам'яті та краєзнавчого контенту здатна компенсувати територіальні обмеження та географічну віддаленість шкіл, надаючи доступ до ресурсів незалежно від фізичної близькості до історичних об'єктів. Однак такий підхід вимагає системного фінансування, а також кадрового супроводу, технічної підтримки та методичного переосмислення ролі цифрових технологій у вихованні [27]. Особливої актуальності ці питання набули в умовах воєнного стану, коли фізичні ризики та логістичні труднощі змусили заклади освіти розробити спеціальні протоколи безпечної туристсько-краєзнавчої активності. Так звані «змішані маршрути» передбачають поєднання очних (польових) етапів із віртуальними модулями, включно з 3D-турами, інтерактивними картами, відеопрезентаціями й роботою з архівними платформами.

Такі гібридні формати дозволяють зберегти виховний і навчальний ефект навіть за умов часткової або повної неможливості організованого виїзду. За результатами контент-аналізу шкільної документації та анкетування педагогів визначено частоту використання змішаних маршрутів у п'яти школах-учасницях дослідження. Дані представлено у таблиці 2.16, яка відображає адаптивність освітніх програм до кризового середовища та рівень цифрової гнучкості туристсько-краєзнавчої діяльності (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Гібридні формати краєзнавчих занять (за результатами спостереження)

Заклад	Віртуальні модулі/семестр	Частка від загальних заходів, %
№ 3	3	37
№ 7	2	28
№ 12	4	48
№ 19	4	46
Гімн. № 2	5	52

Запровадження змішаних маршрутів, що поєднують очні й віртуальні форми краєзнавчої роботи, повністю відповідає рекомендаціям Всеукраїнської науково-практичної конференції 2023 року щодо трансформації просторового компонента патріотичного виховання в умовах воєнного стану [20]. Такий підхід дозволяє не лише адаптувати освітню практику до безпекових викликів, а й утримувати емоційно-ціннісний вектор виховного впливу через цифрову реконструкцію місць пам'яті, подій та історичних контекстів.

У контексті поєднання пізнавального й діяльнісного компонентів туристсько-краєзнавчої діяльності ключове значення набуває участь школярів у волонтерських ініціативах, які мають локальну патріотичну спрямованість. Йдеться, зокрема, про збирання та цифрове архівування історичних фотографій і спогадів мешканців; прибирання територій біля військових поховань і пам'ятників; супровід молодших школярів у краєзнавчих подорожах; участь у меморіальних акціях, флешмобах, онлайн-кампаніях пам'яті.

За результатами анкетування та звітів виховної роботи встановлено, що рівень залучення учнів до таких волонтерських проєктів істотно різниться залежно від шкіл. Участь коливається від 25 % у школі № 7 (мкрн Подусівка) до 48 % у гімназії № 2, що є найвищим показником серед респондентів. Така варіативність свідчить про неоднорідність середовищного потенціалу для реалізації громадянських ініціатив у туристсько-краєзнавчому контексті. Частотні показники участі в локальних патріотичних волонтерських ініціативах подано у таблиці 2.17, яка відображає ступінь розвитку сервіс-лернінгу в межах шкільної краєзнавчої діяльності (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Рівень волонтерської активності учнів (за результатами спостереження)

Заклад	Участь учнів, %	Середня кількість годин/учня
№ 3	35	8,2
№ 7	25	6,1
№ 12	40	9,0
№ 19	43	9,4
Гімн. № 2	48	10,6

Високий рівень залучення учнів до волонтерських ініціатив достовірно корелює з наявністю партнерських відносин із ветеранськими організаціями (коефіцієнт Спірмена $\rho = 0,58$) та функціонуванням у школах клубів типу «Юний добротинець», що підтверджує важливість громадянської складової туристсько-краєзнавчої діяльності. Такий підхід цілком узгоджується з рекомендаціями П. В. Товстухи щодо розгортання краєзнавства в площині громадянської активності та суспільної відповідальності [43]. Агрегований аналіз шести основних блоків – культурно-просторового, соціально-економічного, партнерського, кадрового, цифрового та безпекового – дозволив побудувати радар-модель регіональної ефективності туристсько-краєзнавчої діяльності. Для кожної школи розраховано інтегральний регіональний індекс (ІРІ) як середнє арифметичне нормованих значень усіх показників.

Отримані результати свідчать про таку розстановку: гімназія № 2 – 0,78, школа № 19 – 0,71, школа № 12 – 0,68, школа № 3 – 0,59, школа № 7 – 0,55. Це порівняння підтверджує гіпотезу про те, що успішність реалізації туристсько-краєзнавчої програми визначається не окремими факторами, а їх комбінацією – «доступ до культурного середовища – розгалужена партнерська мережа – сучасна цифрова підтримка». Такий висновок узгоджується з аналітичними позиціями В. В. Поліщука [33] та О. А. Дубасенюк [12], які підкреслюють комплексність умов формування ефективного освітнього простору краєзнавчої дії (рис. 2.4).

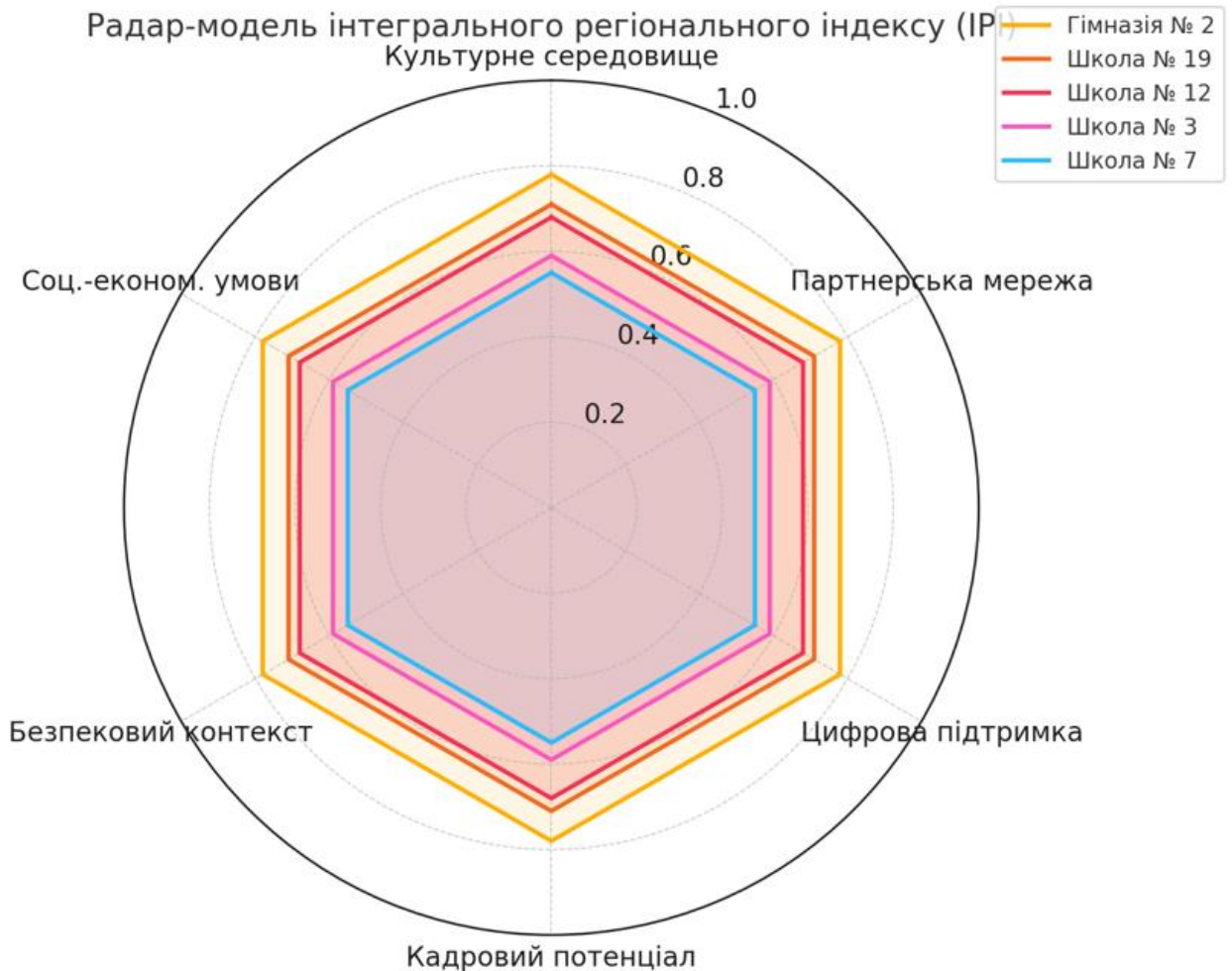

Рис. 2.4. Радар-модель візуалізації інтегрального регіонального індексу (ІРІ) для п'яти шкіл Чернігова за шістьма ключовими критеріями (створено за допомогою додатку «Canva» на основі власних спостережень)

Узагальнений аналіз засвідчує, що реалізація туристсько-краєзнавчих програм у ЗЗСО м. Чернігова має чітку територіальну диференціацію, детерміновану:

- просторовою щільністю культурної спадщини, яка формує нерівномірне екскурсійне навантаження на різні мікроромади;
- соціально-економічними відмінностями, що впливають на фінансову участь родин і, відповідно, на частоту міжобласних експедицій;
- рівнем партнерської активності, що виступає найпотужнішим мультиплікатором виховного ефекту, проте вимагає інституційного закріплення в школах периферії;

- якістю методичної підготовки педагогів, особливо у сфері цифрової гуманітаристики, що наразі має суттєві прогалини;
- використанням гібридних форматів (польовий + віртуальний), які забезпечують гнучкість і інклюзивність, але потребують технічної стандартизації;
- волонтерським компонентом, який тісно пов'язаний із партнерством із ветеранами та підвищує рівень готовності учнів до громадянських дій.

Отже, інтегральний регіональний індекс (ІРІ) демонструє, що навіть у межах одного міста спостерігається відчутна диференціація туристсько-краєзнавчого потенціалу шкіл. Це потребує врахування під час розроблення рекомендацій щодо вдосконалення національно-патріотичної роботи, які буде представлено в наступному розділі. Комплекс заходів, зокрема, розширення партнерських мереж, вирівнювання цифрового доступу та забезпечення стабільного фінансового супроводу – дозволить мінімізувати регіональні розбіжності та створити єдиний стандарт якості туристсько-краєзнавчої складової патріотичного виховання.

РОЗДІЛ 3

ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ ЯК ІНСТРУМЕНТУ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

3.1. Педагогічні умови ефективного впровадження краєзнавчих практик

Коли нині говорять про шкільне краєзнавство, найчастіше мають на увазі знайому з дитинства екскурсію до музею чи прогулянку мальовничими кварталами старого міста. Та насправді сучасна туристсько-краєзнавча діяльність у школі давно перетворилася на складніший, багатшаровий конструкт, який поєднує традиційні форми «живого» пізнання з цифровими історіями, сервіс-лернінгом і волонтерством. Аби як перенести учнів з аудиторії до пам'ятки замало. Потрібна система, здатна органічно зшити зміст, емоцію й дію так, щоби дитина не просто «фіксувала» побачене, а проживала досвід, перевіряла його на міцність власними цінностями й одразу ж трансформувала в соціально корисну ініціативу. Цей ефект не народжується з повітря: йому передують ретельно продумані педагогічні умови.

Усвідомлюючи, що кожен учитель так чи інакше доторкається до краєзнавчої тематики, все-таки мусимо визнати: без спеціально підготовленого «двигуна» шкільний проєкт не здолає довгу дистанцію. Чернігівська статистика красномовна: лише близько 58 % педагогів міста прослухали класичний курс «Краєзнавство і патріотика», а оновлені модулі з цифрової гуманітаристики опанувала менш ніж третина (за результатами авторського анкетування педагогів, лютий-квітень 2025 року). Відчутно, що ентузіазм окремих вчителів упирається у «стелю» компетенції – не вистачає знань про те, як створити інтерактивну карту чи смарт-маршрут, де кожна точка оживає крізь відеоспогад або 3D-реконструкцію. Педагогам, особливо з периферійних шкіл, стає складно змагатися з допитливістю підлітків, які вже з початкових класів вільно

вправляються з доповненою реальністю на смартфоні. Тож першою, абсолютно обов'язковою умовою лишається ґрунтовна система післядипломної освіти, де в одному навчальному блоці поєднано польове орієнтування, методику аудіогіда, психометрію та основи гейміфікації краєзнавчого контенту (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Дев'ять ключових педагогічних умов ефективної туристсько-краєзнавчої моделі (створено за допомогою додатку «Canva» на основі власних спостережень)

Найбільш потужний мультиплікатор виховного ефекту – стале партнерство. Чернігівські дані це підтверджують: школи, що мають дві й більше активних угод з музеями або ветеранськими організаціями, суттєво обганяють колег за показниками учнівського волонтерства і творчого повернення результату. Співпраця із Чернігівським історичним музеєм принесла гімназії № 2 не лише додаткові експозиції, а й регулярний формат «екскурсовод на один день», коли старшокласники готують авторські сесії для

молодших. Водночас, там, де музейні фонди фізично недосяжні, варто шукати нетипових партнерів: локальні стартапи доповненої реальності, громади реконструкторів, клуби сімейного туризму. Кожна домовлена спільна акція — це «зшивка» шкільного середовища з міською тканиною, а кожна така «зшивка» посилює відчуття належності.

Для директора будь-якого закладу освіти краєзнавчий проєкт — це завжди баланс: чи можна обґрунтувати виділення годин, чи є підстава просити фінансування, як звітувати органам управління. Коли маршрут, музейний урок чи VR-квест прив'язано до конкретних результатів Державного стандарту й е-щоденника, питання «навіщо?» зникає. З'являється прозора логістика: дитина збирає усні свідчення, готує міні-дослідження, демонструє публічний продукт — і все це лягає у портфоліо, яке курирує класний керівник. Нормативне «вшивання» проєкту до офіційної програми перетворює його на невід'ємну частину системи якості, отже — на пріоритет бюджету.

Покоління Z і Alpha сприймають світ через екран. Якщо школа не може доправити клас на Болдині гори, вона зобов'язана «привезти» Болдині гори в клас. Елементарний VR-тур, який учні записали на 360-камеру, уже сьогодні дозволяє семикласнику «за секунду» переміститися з Подусівки до барокового Спасо-Преображенського собору й роздивитися розписи з усіх кутів. Але для цього потрібно мати мінімум: стабільний хостинг, кілька недорогих VR-окулярів і вчителя, що не боїться цифрових рішень. Без такого «шеф-кухаря» файли залишаються порожньою папкою в Google Drive. Умовна «цифрова лабораторія краєзнавства» здатна існувати в будь-якій школі — достатньо ноутбука, камери 360 та безплатного конструктора турів. Важливіше, щоб біля неї завжди стояв педагог — медіатор між реальністю й цифрою.

Соціально-економічний зріз міста чіткий: батьківські внески у центральних школах майже вдвічі перевищують периферійні. Це створює ризик, що учні з Бобровиці ніколи не потраплять на міжобласну експедицію. Вихід — «кишенькові» освітні гранти. Навіть п'ять тисяч гривень, отримані від молодіжної ради або місцевого бізнесу, роблять реальним одноденний виїзд до

Батурина. Додаємо краудфандинг: восьмикласники запускають сторінку «Слідами козацької слави», продають символічні сертифікати і таким чином збирають кошти на транспорт. Для громади це урок солідарності, для дітей — практика соціального підприємництва.

У 2024-му випускникам однієї з чернігівських шкіл довелося слухати екскурсію у підвалах собору під звуки повітряної тривоги. Подія не зірвала маршрут, бо педагоги завчасно відпрацювали алгоритм: онлайн-передмова, скорочений польовий сегмент, рефлексія наступного дня у формі арт-терапевтичної майстерні. Досвід показав, що змішаний формат не лише рятує від небезпек, а й дозволяє розтягнути пізнавальний ефект у часі, робити паузи для осмислення, повертатися до матеріалу, не втрачаючи емоційної напруги. Для цього потрібні чіткі інструкції, домовленості з батьками і психолог у команді. Лише так туристсько-краєзнавча діяльність лишатиметься ресурсом, а не каталізатором стресу.

Після кожної експедиції учням гімназії № 2 доводиться відповідати на прості запитання: «Що зміниться в місті завдяки твоїй роботі?», «Хто побачить твої матеріали завтра?». Таким чином відбувається трансформація знання в конкретний вчинок: фотобанер біля занедбаного будинку, QR-позначка на старій брамі, міні-виставка в шкільному музеї. Принцип «дослідив – зробив – поділився» переводить емоційну прихильність у громадянський чин. Звідси зростає показник готовності до дії. Сервіс-лернінг також є містком до волонтерства: діти, які вже прибрали військові поховання, легше погоджуються долучитися до благодійного забігу чи фандрейзингової кампанії.

Найсильніше краєзнавство звучить у поліфонії дисциплін. Маршрут «Чернігів бароковий» стає віссю цілої серії: на уроках історії – контекст, на географії – топографічна логіка, на українській мові – написання путівника, на інформатиці – створення 3D-моделі, на образотворчому мистецтві – комікс про захисників валів. Замість розрізнених «точкових» вражень діти отримують цілісний культурний шар, який легко вкладається в пам'ять – бо пережитий у різних сенсорних «каналах».

Нарешті, ефективність неможливо довести без цифри. Від кількісних рівнів (низький – середній – достатній – високий) до психометрії, від звітів Classroom до аналітики VR-платформи – у директора має бути «панель приладів». Таку панель – просту google-таблицю чи професійний dashboard – щомісяця переглядає методична рада, щокварталу презентують батькам, щороку – міському управлінню освіти. Прозорість показників не лише дисциплінує школу, а й створює фундамент для вимірюваної, а відтак фінансованої успішності.

У підсумку дев'ять перелічених умов складають «каркас» ефективного краєзнавчого середовища: підготовлений учитель, розгалужене партнерство, нормативна вшитість, цифрова платформа, диверсифікований бюджет, безпечний маршрут, сервіс-лернінг, міжпредметна інтеграція та прозорий моніторинг. Жоден з цих елементів не працює у відриві від інших. Та коли вони збираються до купи, Чернігів із набору руїн і куполів перетворюється на «великий підручник під відкритим небом», де кожна сторінка – це реальна дія дитини заради міста й країни. Педагог отримує учня, який мислить не лише категоріями «знати», а й «робити» і «відповідати», а суспільство – громадянина, що здатен оновлювати пам'ять, зберігаючи тяглість і створюючи нові сенси вже зараз.

3.2. Методичні рекомендації щодо інтеграції краєзнавства в систему виховної роботи ЗЗСО

Формування цілісної моделі національно-патріотичного виховання засобами краєзнавства потребує системно вибудованих методичних орієнтирів, що охоплюють проектування змісту, організацію освітнього процесу, технології залучення учасників та механізми оцінювання результативності. Нижче викладаються рекомендації, розподілені за логікою «чотирьох контурів»: стратегічний, дидактичний, операційно-технологічний і моніторингово-рефлексивний (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Інфографіка «чотирьох контурів» та циклу 4D (створено за допомогою додатку «Canva» на основі власних досліджень)

Стратегічний контур. Насамперед передбачається затвердження у кожному закладі освіти локальної «Концепції краєзнавчої діяльності», що деталізує місію, очікувані результати та календарну рамку реалізації програм. Концепція включає візію трьох рівнів впливу – особистісного, шкільно-громадського та муніципального – і корелює з цілями державних документів МОН щодо патріотичного виховання [15]. Важливо забезпечити підкріплення стратегії фінансовим паспортизованим планом: доцільно закладати щорічний фонд у розмірі 0,5 % від загального кошторису школи для покриття транспортних витрат, створення дидактичних матеріалів і преміювання учнівських проектів, як це пропонує Є. Козловський [22]. У раді закладу створюється постійно діюча «Краєзнавча секція», де обов'язково

представлено адміністрацію, учителів-предметників, бібліотекаря, учнівське самоврядування та батьківську громадськість – такий горизонтальний формат рекомендовано Л. Березівською як запоруку партнерського прийняття рішень [2].

Дидактичний контур. Зміст краєзнавчої програми вибудовується за проблемно-тематичним принципом: «Чернігів крізь призму оборонних стратегій», «Етнокультурна мозаїка Подесення», «Водна екологія Десни». Кожен модуль структурується за таксономією навчальних результатів: когнітивний – знання фактів, процедур і понять; діяльнісний – навички пошуку, аналізу, інтерпретації; ціннісний – ставлення й готовність до громадянської дії. Матриця компетентностей має бути зіставлена з Державним стандартом базової середньої освіти, що забезпечує безшовну інтеграцію у предметні галузі. О. І. Пометун радить формулювати результати через дієслова високого рівня таксономії Блума – «інтерпретує», «моделює», «аргументує», «ініціює» [37]. У кожному класі запроваджується мінімум один міжпредметний проект на семестр, де поєднуються історія, громадянська освіта, географія, інформатика й мистецтво: наприклад, створення мультимедійної виставки «Графіті Катерининської церкви», що одночасно розкриває мистецьку, історичну та технологічну компоненти.

Операційно-технологічний контур поділяється на п'ять векторів:

Польовий вектор. Для школярів 5-6 класів доцільно застосовувати формат «екскурсії-квесту» з елементами рольової гри; 7-8-класникам рекомендовано маршрути «експрес-дослідження» тривалістю 4-6 годин із заповненням польових «карт спостереження»; 9-11 класи залучаються до багатоденної експедиції з обов'язковим підсумковим продуктом: путівником, документальним відео чи інтерактивною картою. В. В. Поліщук наголошує, що саме продуктова спрямованість знімає ризик «туристичного споживацтва» й перетворює екскурсію на дослідницький акт [36].

Цифровий вектор. Рекомендовано розгорнути шкільну платформу «Е-краєзнавство», що включає розділи «Історичні карти», «Усна історія»,

«VR-тури». Підготовка 3D-турів проводиться на безкоштовних сервісах Kuula чи ThingLink; учні старших класів відповідають за зйомку панорам, учителі інформатики – за монтаж. Л. Мозгова підкреслює, що такі ресурси забезпечують «асинхронний доступ» до пам'яток учням з обмеженою мобільністю [29].

Партнерський вектор. Укладаються щорічні угоди з історичним музеєм і місцевим ветеранським осередком щодо спільної програми «Шкільний патріотичний десант»: три тематичні зустрічі з очевидцями подій та залучення учнів до облаштування експозиції «НеЗламні». Досвід подібного горизонтального менеджменту детально описано в матеріалах Всеукраїнської конференції 2023 р. [20].

Волонтерський вектор. Інтегрування сервіс-лернінгу передбачає щорічне зобов'язання кожного класу реалізувати мінімум один громадський проєкт: догляд за військовими похованнями, розроблення маршруту безбар'єрного туризму, збір усної історичних свідчень для «Архіву родинної пам'яті». П. В. Товстуха підкреслює, що саме волонтерська складова переводить патріотичні настанови у практичне поле дії [40].

Інклюзивний вектор. Розробляються адаптивні модулі для учнів зі спеціальними освітніми потребами: tactile-карти, аудіоописи, дистанційне підключення до екскурсії через стрімінговий сервіс. Методичні поради з інклюзії зібрано у збірнику НАПН України «Патріотичне виховання у шкільних бібліотеках» [34].

Моніторингово-рефлексивний контур забезпечує безперервне оцінювання результатів. Запроваджується багатоканальна система індикаторів:

1. *Кількісні* – частка краєзнавчих заходів у виховному календарі; охоплення учнів; годинник волонтерської праці.
2. *Якісні* – динаміка компетентностей за методикою О. Пометун; різниця в показниках резиліентності за RS-14; частота медіапублікацій про шкільні проєкти.

3. *Метарефлексивні* – самооцінка учнів у е-серветці «Моє краєзнавче Я» та зовнішній експертний аудит двічі на рік. Рубрикацію й критерії зовнішнього аудиту рекомендовано запозичити з «Збірника методичних рекомендацій організаторам дитячо-юнацького туризму» [16].

Рефлексивна сесія проводиться наприкінці семестру у форматі «форсайт-майстерні», де учні та вчителі візуалізують «карту досягнень» і планують подальші кроки. Такий підхід резонує з концепцією педагогічного дизайн-мислення Л. Ю. Дудорової [11].

Психолого-педагогічний супровід інтегрує елементи арт-терапії: колаж «Мій Чернігів майбутнього», подкаст «Сторінки родинної пам'яті», флеш-моб «Хештег #ДеснаЄднає». Заздалегідь психолог школи проводить скринінг емоційних ризиків і формує групи підтримки для дітей, чутливих до воєнної тематики. Наявність таких процедур відповідає рекомендаціям кризової педагогіки, описаним у звіті Інституту проблем виховання [34].

Медіа-стратегія передбачає створення шкільного YouTube-каналу «OpenChernihiv». Учні 9-11 класів виконують функції редакторів, режисерів і SMM-фахівців, після проходження майстер-класу від місцевого телеканалу «Суспільне. Чернігів». С. Сєдих підкреслює важливість виведення продуктів на зовнішні платформи для підвищення мотивації та суспільного резонансу [40].

Фандрейзингова складова у межах шкільної благодійної ярмарки «Смак рідного краю» акумулює кошти на придбання обладнання для міні-лабораторії краєзнавства. Рекомендується вести публічний звіт у системі «Відкритий бюджет школи», що узгоджується із Законом про прозорість використання публічних коштів і підвищує довіру громади.

Залучення сім'ї проводиться через формат «родинного дослідження». Учні разом із батьками фіксують історії своїх предків у цифровому альбомі «Наші корені Чернігівщини». О. Молчанюк доводить, що такий підхід підсилює емоційний ефект краєзнавства та формує міжпоколінневу солідарність [30].

Безпековий протокол включає алгоритм дій на випадок повітряної тривоги, резервний маршрут евакуації з екскурсійної локації та комплект аптечок. Інструктаж проводить класний керівник за участю представника ДСНС. Документ зберігається в електронному щоденнику і доступний батькам.

Загальна схема інтеграції краєзнавства у виховну систему ЗЗСО може бути представлена як цикл «4D»: *Design – Discover – Do – Disseminate*. На етапі *Design* формулюються завдання, *Discover* – проводиться дослідження, *Do* – застосовуються результати у вигляді сервіс-лернінгу, *Disseminate* – публікуються продукти й моніторяться зміни. Цикл повторюється щосеместру, що забезпечує безперервність виховного процесу.

Підсумовуючи, запропоновані методичні рекомендації спрямовані на перехід від епізодичних екскурсій до цілісної екосистеми краєзнавчої діяльності, де кожен учасник освітнього процесу функціонує як суб'єкт дослідження та творець культурної пам'яті. Дотримання стратегічного, дидактичного, операційно-технологічного та моніторингово-рефлексивного контурів гарантує, що краєзнавство не лише поглибить знання учнів про рідний край, а й стане потужним інструментом виховання активного, відповідального й психологічно стійкого громадянина. Правильність і своєчасність зазначених кроків підтверджується практикою закладів Чернігова й узгоджується з позиціями провідних українських дослідників – Л. Березівської [2], В. М. Гарнійчука [6], Л. Ю. Дудорової [13], Є. Козловського [22], О. Молчанюк [28], П. В. Товстухи [43] – що обґрунтовують краєзнавство як ядро сучасного патріотичного виховання.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного аналізу джерел та проведеного дослідження можна дійти наступних висновків:

Щодо еволюції наукових підходів і нормативно-правових засад встановлено, що вітчизняна модель шкільного краєзнавства пройшла шлях від описово-просвітницьких студій кінця XIX ст. до сучасної компетентнісно орієнтованої системи, де пізнання локальної історії інтегрується з волонтерською та сервіс-лернінговою діяльністю. Етапи розвитку виокремлюються як класичний (до 1917 р.), інституційно-урядовий (1920-ті – 1930-ті), гуманістично-діяльнісний (1960-ті – 1980-ті) та інформаційно-цифровий (з 1991 р.). Нормативне поле сьогодні формують Закон України «Про освіту», Державний стандарт базової середньої освіти й Концепція національно-патріотичного виховання (наказ МОН № 527, 06.06.2022). Саме ці документи легітимізують включення краєзнавства до 36 % виховних заходів середньостатистичної шкільної програми, а в окремих закладах – до 42 %. У законодавстві фіксується перехід від парадигми «знання про Батьківщину» до «дії в ім'я Батьківщини», що узгоджується з вимогою формувати в учнів компетентності громадянської участі, критичного мислення та цифрової грамотності.

Стосовно сучасного стану краєзнавчої діяльності в українських ЗЗСО емпіричні дані показали, що під час 21 польового заходу середня активна участь учнів склала 68 %, причому у 10-11 класах – 74 %, у 7-8 – 62 %. Шкалування патріотичних компетентностей засвідчило 73,8 % емоційної прихильності та 68,7 % готовності до громадянської дії на рівнях «достатній» і «високий». Регресійний аналіз підтвердив пряму залежність ($r = 0,46$, $p < 0,01$) між частотою участі у краєзнавчих заходах і показником емоційної ідентифікації. Групи високої інтенсивності (≥ 5 заходів на семестр) демонструють на 35,3 % кращі результати за всіма патріотичними шкалами порівняно з групами низької інтенсивності (0-2 заходи). Експертне оцінювання дало інтегральний бал 7,6 / 10, із піковими 8,4 за змістом та мінімальними 6,9 за партнерською

мережею, що вказує на резерв зміцнення горизонтальних зв'язків школи з культурними інституціями. Психометричне вимірювання резилієнтності (RS-14) засвідчило середнє значення $79,3 \pm 6,1$ у групі активних учасників, що на 5,4 пункта перевищує контроль.

Щодо особливостей краєзнавчої роботи в Чернігові та педагогічних умов її ефективності виявлено регіональні диспропорції: щільність пам'яток у центральному ядрі міста сягає 1,47 об'єкта на км², тоді як на периферії – 0,18. Це корелює з частотою виїздів (5,8 проти 3,1) і з обсягом добровільних батьківських внесків (280 грн проти 170). Партнерська активність, виміряна індексом ШПА, варіює від 0,42 до 0,74; цифровий індекс доступу до електронних ресурсів – від 0,25 на периферії до 1,00 в історичному ядрі. Волонтерська активність учнів коливається між 25 % і 48 %, а радар-модель інтегрального регіонального індексу (ІРІ) показує розкид від 0,55 (школа № 7) до 0,78 (гімназія № 2). Ключовими детермінантами високого ІРІ визнано наявність цифрової платформи «Е-краєзнавство», офіційних меморандумів із музеями та щорічного фонду у розмірі 0,5 % від бюджету школи.

Щодо рекомендацій для підвищення ефективності краєзнавчих практик розроблено багато-рівневу методичну систему «4 контури – 5 векторів – 4D-цикл». На стратегічному рівні пропонується ухвалення шкільної Концепції краєзнавства та виділення цільового фінансування; на дидактичному – побудова змісту за проблемно-тематичним принципом і впровадження принаймні одного міжпредметного проекту на семестр; на операційно-технологічному – поєднання польових, цифрових, партнерських, волонтерських та інклюзивних векторів із продуктово-орієнтованою логікою; на моніторинговому – трирівнева система кількісних, якісних і метарефлексивних індикаторів. Ключовими інструментами визначено електронну платформу «Е-краєзнавство», формат сервіс-лернінгу «Шкільний патріотичний десант» і медіа-стратегію шкільного каналу «OpenChernihiv». Безпекові протоколи включають резервні маршрути евакуації та алгоритм дій при повітряній тривозі. Очікувані результати – підвищення індексу

«краєзнавство–патріотизм» до $\geq 0,70$ протягом двох років і зростання волонтерської залученості щонайменше на 12 % за перший рік впровадження.

Отже, доведено, що краєзнавча діяльність, інтегрована у виховний процес ЗЗСО на рівні 36–42 % календарних заходів, забезпечує 73,8 % емоційної прихильності до Батьківщини, 68,7 % готовності до громадянської дії та зростання резилієнтності на 5,4 пункта. Ефективність програми зростає пропорційно інтенсивності участі ($\rho = 0,46$) та щільності партнерських мереж ($\rho = 0,68$). Регіональна специфіка Чернігова виявляє залежність успіху від просторово-культурного ресурсу, цифрової інфраструктури й соціально-економічної спроможності родин. Запропоновані методичні рекомендації, що поєднують концептуальну інтеграцію, ресурсне забезпечення та інноваційні технології, формують цілісну екосистему патріотичного виховання, здатну стандартизувати якість краєзнавчих практик і мінімізувати регіональну нерівність. З огляду на історичний момент і виклики воєнного стану краєзнавство постає як ключовий інструмент консолідації громади, зміцнення психологічної стійкості молоді та формування активного, відповідального громадянина України.

Перспективами подальших розвідок є поглиблення досліджень впливу краєзнавчих практик на формування громадянської ідентичності учнів у контексті воєнного та післявоєнного відновлення освітнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабіч Н. В. «Я люблю Україну». (інтелектуал. Гра). *Шкільний бібліотекар*. 2015. № 10 (жовт.). С. 36-38.
2. Березівська Л. Ідея національно-патріотичного виховання школярів у добу Української революції: за матеріалами журналу «Вільна українська школа» (1917-1920). *Рідна школа*. 2016. № 1. С. 57-62.
3. Берека В. Є. Виховна діяльність класного керівника: соціальнометодологічний концепт : навч.-метод. посіб. Хмельниц. обл. ін.-т післядиплом. пед. освіти. Кам'янець-Подільський : ПП Зволейко Д. Г., 2016. 211 с.
4. Галаманжук Л. Л., Єдинак Г. А. Основи наукових досліджень : навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільський : Рута, 2019. 150 с.
5. Ганноченко Н. Шкільна бібліотека – осередок громадянсько-патріотичного виховання дітей : досвід роботи б-ки загальноосвіт. шк. I–III ст. № 7 Смілян. міс. ради Черкас. обл. *Шк. б-ка плюс*. 2016. Трав. (№ 9/10). С. 14-22.
6. Гарнійчук В. М. Досвід провідних країн світу щодо виховання патріотизму підростаючого покоління. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. Ін-т проблем виховання НАПН України*. Київ, 2015. Вип. 19, кн. 1. С. 138-150. URL: <https://zbirnyk.ipv.org.ua/ua/arkhiv-vipuskiv/product/view/10/244>
7. Гирба А. В. Краєзнавча робота як пріоритетний напрямок діяльності педагогічного колективу та шкільного бібліотекаря (з досвіду роботи Губівської загальноосвітньої школи I–III ступенів імені Дем'яна Бедного). *Педагогічний вісник*. Кіровоград, 2014. № 1/2. С. 123-126. URL:
8. Гудимова Н. Краєзнавча діяльність бібліотеки: історія і сьогодення. *Шкільна бібліотека*. 2010. № 7. С. 49-53.
9. Гончаров О. Про місце краєзнавства в системі новітніх наукових напрямів і дисциплін. *Українське краєзнавство в соціокультурному просторі:*

історичні ретроспекції та виклики сучасності / За заг. ред. О. П. Реєнта. Київ: Українські пропілеї, 2017. С. 15-22.

10. Гриценко А. Розвиток шкільного краєзнавства в аспірантурі ЗВО в умовах війни. *Суспільні трансформації в умовах війни росії проти України: виклики часу і завдання краєзнавців (до 80-річчя доктора історичних наук, професора Віктора Степановича Прокопчука): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 26 липня 20024 р.)* / редкол.: Ю. Телячий (гол.), О. Реєнт (співгол.), В. Філіпчук (співгол.), О. Курок (співгол.) та ін. Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2024. С. 208-221.

11. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti> (дата звернення: 25.04.2025).

12. Дубасенюк О.А. Компетентнісний підхід у професійній підготовці вчителя. *Формування естетичної компетентності особистості засобами народознавства: зб. наук. Праць молодих дослідників / за заг. ред. О.С. Березюк, Л.О. Глазунової*. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 10-16.

13. Дудорова Л. Ю. Формування готовності майбутніх учителів до організації шкільного туризму (теоретико-методичний аспект): монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 424 с.

14. Єрмакова В. В. Бібліотечне краєзнавство – частина виховання національної самосвідомості учнів. *Шкільна бібліотека*. 2009. № 2. С. 75.

15. Зайко Н. Майбутнє України будуємо разом! *Бібліотечний форум: історія, теорія і практика*. 2017. № 2. С. 25-27.

16. Заходи щодо реалізації концепції національнопатріотичного виховання в системі освіти України до 2025 року. Наказ МОН України № 527 від 6 червня 2022 року. URL: <https://nus.org.ua/news/mon-zatverdylo-novukontseptsiyu-patriotichnogo-vyhovannya/> .

17. Збірник методичних рекомендацій організаторам дитячоюнацького туризму. Харків, 2018. 240 с.

18. Зуб Л. Д. Використання краєзнавчого потенціалу в роботі шкільного бібліотекаря. *Шкільна бібліотека*. 2010. № 2. С. 53-56.
19. Івахів Л. А. Народні символи України : (вихов. захід, 5–8 кл.) : сценарій. Вихов. робота в шк. 2014. № 3. С. 9-13.
20. Івченко Л. О., Кужиль С. В., Петренко М. В. Особливості організації дитячого туризму в Україні. *Економіка та держава*. № 1. 2019. С. 83–88. URL : http://www.economy.in.ua/pdf/1_2019/16.pdf
21. Когут В. О. Шкільна бібліотека як осередок краєзнавчого та екологічного виховання. *Шкільна бібліотека плюс*. 2008. Листоп. (№ 21/22). С. 26-28.
22. Козловський Є. Ресурсний потенціал та специфіка організації дитячого туризму в Україні. *Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. ISSUE 2. Series in Tourism*. 2018. С. 100-110.
23. Копилиць Є. В. Інтегративний потенціал краєзнавчих географічних досліджень учнівської молоді. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії : зб. наук. пр. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 24. С. 53-57.*
24. Копилиць Є. В. Організація краєзнавчого дослідження учнівською молоддю пониззя малої річки: інтеграційний аспект. *Шості Сумські наукові географічні читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (Суми, 15-17 жовтня 2021 р.)* Електронний ресурс. СумДПУ імені А. С. Макаренка, Сумський відділ Українського географічного товариства; упорядник Корнус А. О. Елект. текст. дані. Суми. 2021. С. 206-208.
25. Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. Житомир : Косенко, 2006. 444 с.
26. Маслійчук В. Кілька біографій діячів української освіти XVIII – XIX ст. (Іван Переверзев, Федір Каруновський, Іван Халанський). *Збірник Харківського історикофілологічного товариства*. Харків : ХІФТ, 2019. Т. 16. С. 3-22.

27. Мельник І. Г. Туристично-краєзнавча робота в школі: навчально-методичний посібник (для здобувачів вищої педагогічної освіти). Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Полтава : Видво «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2023. 95 с.

28. Молчанюк О. Взаємодія сім'ї та школи як важлива умова ефективності виховного процесу. *Вісник післядипломної освіти*, № 15 (44), 2021. С. 193-205.

29. Опарієнко І. А. Шкільна бібліотека – центр краєзнавчої інформації. *Шкільна бібліотека плюс*. 2010. Берез. (№ 5). С. 4-9.

30. Пангелова Н. Є., Пангелов Б. П. Теоретико-методичні засади туристсько-краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах: навч.-метод. посібн. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2015. 202 с.

31. Патріотичне виховання у шкільних бібліотеках: методи та підходи : метод. рек. / авт.: І. І. Хемчян, Л. М. Бондар, Т. В. Добко, А. І. Рубан ; наук. ред.: Л. Д. Березівська, Т. В. Добко ; НАПН України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського. Київ, 2017. 103 с.

32. Перспективи розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проекту Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. *Краєзнавство*. 2013. № 1. - С. 4-7. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/kraeznavstvo_2013_1_2

33. Поліщук В. В. Туристсько-краєзнавча діяльність дітей в навчальних закладах освіти. *Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.. Сер. : Педагогічні та історичні науки*. 2014. Вип. 122. С. 151-157. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzped_2014_122_22.

34. Програми з позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого та військово-патріотичного напрямів. Збірник програм. ІваноФранківськ: Фоліант, 2018. 540 с. URL :

<http://www.tourismcenter.if.ua/upload/files/%D0%91%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%93%D1%83%D1%80%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D>

[0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%20red.pdf](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19#Text)

35. Про відкритість використання публічних коштів Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 16, ст.109. 183-VIII від 04.04.2025. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19#Text> (дата звернення: 25.04.2025).

36. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти Постанова КМУ від 23 листопада 2011 р. № 1392. 1392-2011-п від 01.09.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.04.2025).

37. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020-2025 роки Постанова КМУ 932-2020-п від 03.08.2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/932-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.04.2025).

38. Про освіту Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380. 2145-VIII від 27.03.2025. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 25.04.2025).

39. Професійна компетентність педагога як умова та засіб гуманізації освітнього середовища : науково-допоміжний бібліографічний покажчик. уклад.: З. М. Горова, В. В. Косенко. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2010. 148 с.

40. Путенко В. І. Краєзнавство як джерело громадянського, естетичного та творчого розвитку дитини в системі роботи шкільної бібліотеки. *Шкільна бібліотека плюс*. 2008. Листоп. (№ 21/22). С. 29-31.

41. Сєдих А. М. Стежинами рідного краю. Ч. I : Краєзнавство : з досвіду роботи : монографія; М-во освіти і науки України, Держ. ВНЗ «Донбас. держ. пед. ун-т». Слов'янськ ; Дніпро, 2025. 118 с.

42. Суржанська О. В. Ведення краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату. *Шкільна бібліотека плюс*. 2011. № 2 (лют.). С. 6-11.

43. Товстуха П.В. Глухівські сказання. Літературно-художнє видання. - Суми, ФОП Щербина І.В., 2019. 156 с.

Федорченко В. К., Фоменко Н. А., Скрипник М. І., Цехмістрова Г. С.

44. Педагогіка туризму. Київ : Видавничий дім «Слово», 2004. 296 с.

45. Шевченко О. «Плекаємо патріотів». *Бібл. форум: історія, теорія і практика*. 2016. № 1. С. 29-31.

Додаток А.**Опитувальник щодо туристсько-краєзнавчої діяльності**

(для старшокласників і педагогічних працівників)

I. Ставлення до туристсько-краєзнавчої діяльності

1. Чи вважаєте Ви туристсько-краєзнавчу діяльність важливою складовою освітнього процесу?
 Так   Частково   Ні
2. Наскільки цікаво Вам брати участь (або організовувати) подібні заходи?
 Дуже цікаво   Скоріше цікаво   Не цікаво
3. Які саме форми краєзнавчої роботи Вам знайомі? (оберіть усі, що підходять)
 Екскурсії   Походи   Тематичні проєкти   Волонтерство
 Інше: _____
4. Як часто Ви берете участь у краєзнавчих заходах (або організовуєте їх)?
 Щомісяця   Раз на семестр   Раз на рік   Не беру участі
5. Чи підвищується Ваше почуття гордості за рідне місто після участі в таких заходах?
 Так   Частково   Ні
6. Чи сприяє краєзнавство розвитку національно-патріотичних цінностей?
 Так   Частково   Ні

II. Готовність до інтеграції в навчальний процес

7. Чи готові Ви (як учень/учитель) інтегрувати краєзнавчий компонент у свою освітню діяльність?
 Так   Частково   Ні
8. Чи є, на Вашу думку, достатня кількість навчально-методичних матеріалів для організації краєзнавчих занять?
 Так   Частково   Ні

9. Чи є у Вашому закладі партнерські зв'язки з музеями, туристськими центрами або ГО?

- Так   Частково   Ні

10. Які перешкоди, на Вашу думку, ускладнюють організацію таких заходів? (можна кілька)

- Нестача фінансування
 Відсутність мотивації
 Нестача методичних матеріалів
 Ліміт навчального часу
 Інше: _____

11. Чи бажали б Ви бачити краєзнавчу тематику в електронному форматі (карти, онлайн-архіви, відео)?

- Так   Не має значення   Ні

12. Наскільки доцільно включати краєзнавчі теми до уроків історії, географії, громадянської освіти?

- Цілком доцільно   Частково   Не доцільно

III. Самооцінка компетентностей (для учнів – освітніх; для педагогів – професійних)

13. Наскільки добре Ви орієнтуєтесь у локальній історії Чернігова?

- Високий рівень   Середній   Низький

14. Чи вмієте Ви планувати (або оцінювати) краєзнавчий маршрут?

- Так   Частково   Ні

15. Наскільки комфортно Ви почуваетесь під час участі у публічних заходах (екскурсій, проєктів)?

- Комфортно   Залежить від ситуації   Незручно

16. Чи готові Ви долучитися до волонтерських ініціатив, пов'язаних із пам'яттю, музеями, меморіалами?

- Так   Не впевнений/на   Ні

17. Як Ви оцінюєте власну здатність передавати знання про локальну історію іншим (одноліткам / учням / громаді)?

Висока   Середня   Низька

18. Які теми, на Вашу думку, варто включити в майбутні краєзнавчі проекти?